

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Bruggen, H.J.J.M. van der

Citation

Bruggen, H. J. J. M. van der. (2021, October 28). *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk II.4 Vervolging

II.4.1 De eerste slachtoffers

Nog voordat de Duitse inval in Roermond en Midden-Limburg een feit was, vormde de dreiging daarvan voor sommigen de reden om Roermond te verlaten. Zo vertrok de verzetsstrijder Max Behretz rond 1 maart 1940 uit de stad. De dreiging van een Duitse inval was te groot geworden. Samen met zijn vrouw Rosel Schöngross, met wie hij in 1937 was getrouwd, verhuisde hij naar Eindhoven. Rosel had de Poolse nationaliteit en was in 1933 met haar ouders naar Nederland gevlucht. In Eindhoven gingen zij in de buurt van Theo Hespers wonen. Diens gezin bestond naast Theo zelf uit zijn vrouw Käthe en hun in 1931 geboren zoon Dietrich, in Nederland getooid met de naam Dirk. In de ochtend van 10 mei zijn zij allen gevlucht, nadat Hespers hen in alle vroegte had gewaarschuwd. In Roosendaal kwamen de beide gezinnen weer bij elkaar. Theo werd daar gearresteerd, omdat hij Duitser was. Zijn vrijlating volgde nadat Max duidelijk had gemaakt dat Hespers voor de Britse Inlichtingendienst werkte. Later heeft die mededeling hen bij hun berechting door het *Volksgerichtshof* nog opgebroken.

Het gezelschap heeft geprobeerd in Scheveningen te komen, maar moest uiteindelijk naar Duinkerken rijden om een schip te vinden. De Britse havencommandant in die stad was bereid om de beide mannen mee te nemen, maar weigerde de beide vrouwen en de kleine Dirk toe te laten. Daarop restte hun niets anders dan in België onder te duiken. Max Behretz is zo onverstandig geweest om op enig moment naar zijn huis in Eindhoven terug te keren. Kennelijk werd er daar naar hem uitgekeken, want hij werd gearresteerd, waarna een twee jaar lange eenzame opsluiting in Duitse gevangenissen is gevolgd. Het lot van beide verzetshelden is hiervoor al gemeld. Op 24 september 1942 is Max Behretz in de gevangenis Berlin-Plötzensee onthoofd.⁷¹³ Theo Hespers die in België met zijn gezin ondergedoken was, is bij een controle van voedselbonnen in Antwerpen gearresteerd. In diezelfde staatsgevangenis is hij op 9 september 1943 opgehangen.

Max Behretz en zijn echtgenote Rosel Schöngross, die in 1942 erin is geslaagd naar Zwitserland te vluchten, waren niet de enige Joden die in het zicht van de komende Duitse inval uit Roermond vertrokken. Op 14 april 1940 noteerde Willem Lenaers in Stramproy in zijn, wat hij later noemde,

⁷¹³ Deze gevangenis is thans onderdeel van de *Gedenkstätte Deutscher Widerstand*. Tussen 1933 en 1945 werden in Plötzensee 2891 mensen als staatsvijand ter dood gebracht. Onder hen ook leden van de *Rote Kapelle* en van het complot van 20 juli 1944 tegen Adolf Hitler.

Oorlogskroniek: ‘Sinds enige dagen is in Roermond een Joden exodus begonnen.’⁷¹⁴

Een van deze vluchtelingen was de al eerder genoemde Ida Wehrmann. Zij werd uiteindelijk door de Bredase gemeentepolitie in september 1940 aangetroffen op het adres Broekstraat 108 in die stad. Van de plaatselijke politiecommissaris kreeg zij een uitgebreide schriftelijke aanzegging terug te keren naar Roermond, haar laatste woonplaats. Het werd haar uitdrukkelijk verboden zich ‘te begeven of te bevinden’ in een van de Nederlandse kustplaatsen. Een lange lijst met de namen van al die gemeenten was aan dat bevel toegevoegd.⁷¹⁵

In *Slachtoffers en overlevenden* stelt Bob Moore dat Joden in grenssteden als Roermond, Venlo en Enschede weinig of geen kans kregen om iets te ondernemen en op 10 mei moesten ontdekken dat vijandelijke troepen hun stad overrompeld hadden. De opmerking over de ‘Joden exodus’ alsook het lot van Max en Rosel Behretz-Schöngross en van Ida Wehrmann doen vermoeden dat tijdens de eerste maanden van 1940 veel Joden gepoogd hebben het noodlot te ontvluchten door zo ver mogelijk van de Duitse grens onderdak te zoeken.⁷¹⁶

De tweede Roermondse Jood die al vroeg slachtoffer werd, was Jacob Hiegentlich. Hij koos voor de dood na het horen van het radiobericht over het bombardement op Rotterdam. Vier dagen later, op 18 mei 1940, stierf hij in het Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam.’⁷¹⁷ In zijn romans en novellen had Jacob Hiegentlich de wreedheid en het moordlustige karakter van het naziregime beschreven. Hij wist wat Joden te wachten stond. In heel 1940 maakten 246 Joden dezelfde keuze om in het zicht van de Duitse overheersing hun leven te beëindigen.⁷¹⁸

Jacobs vader Sallie en zijn broer Joseph – beiden woonden ook in Amsterdam – en zijn in Roermond wonende broers Jacques en Cees zijn in de loop van de oorlog vermoord. Sallie, Joseph en Cees kwamen om in Auschwitz. Jacques is een van de Coselslachtoffers geweest die in een van de werkkampen in Silezië gestorven is. Van het gezin Hiegentlich overleefde enkel dochter/zus Rosette.⁷¹⁹ Jacob had in 1938 bij een lezing voor de afdeling Amsterdam van de Joodse Vrouwenraad nog gezegd: ‘Wij mogen medelijden hebben met de slachtoffers om ons heen, het is nodeloos zich in apocalyptische beschouwingen over eigen ondergang te verliezen. Vóór alles moeten wij zorgen gezond te

⁷¹⁴ Lenaers, *Oorlogskroniek van Stramproy en Midden-Limburg*, 13-14.

⁷¹⁵ MJHM, Collectie Ida Wehrmann.

⁷¹⁶ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 60.

⁷¹⁷ SAA, archief gemeentepolitie, meldingsrapporten 1940-1945. Zie hiervoor ook: Van der Bruggen, ‘De brieven van Jacob Hiegentlich en Roelfien van Blokhuisen’, 50-67.

⁷¹⁸ Ultee en Luijkx, ‘De schaduw van een hand’, 63.

⁷¹⁹ Van der Bruggen, ‘De brieven van Jacob Hiegentlich en Roelfien van Blokhuisen’, 50-67.

blijven naar ziel en lichaam.’⁷²⁰ Zijn somberheid over wat er in de toekomst zou kunnen gebeuren, verborg hij toen kennelijk voor zijn publiek.

II.4.2 Aanvang bezetting, eerste maatregelen en toenemende agressie

Eerste maatregelen

De afstand van het oude stadscentrum van Roermond tot de Duitse grens is amper vijf kilometer. Al maanden van tevoren had het Duitse leger zich voorbereid op de komende overval op Nederland. Langs de grens vonden al die tijd grote samentrekkingen plaats van troepen. Behulpzame Nederlanders met Duitse sympathieën hadden samen met Duitse officieren het wegennet langs de grens verkend.⁷²¹ In de late avond van 9 mei 1940 waren vermomde Duitse militairen langs deze sluipwegen de stad binnengekomen. Midden in de nacht werd er op de Kapellerlaan al geschoten, mogelijk het eerste geweervuur bij de Duitse inval in Nederland. De nabij de stad gelegen Maasbrug, de spoorbrug bij Buggenum en de spoorbrug over de Roer werden rond 03.00 uur die nacht opgeblazen. Aan het begin van de ochtend van 10 mei was Roermond al in handen van de bezetter. Het Duitse leger nam direct de macht over.⁷²² Met deze inval werd de voorspelling in Jacob Hiegentlichs boek *Onbewoonbare wereld* bewaarheid dat alles in een nacht anders kan zou kunnen worden.⁷²³

Nog op 8 maart 1940 had Philip Cohen, voorzitter van de Joodse gemeente Venlo, in Roermond een lezing gehouden over het vluchtelingenwerk, waarbij hij refereerde aan de vervolgingen van Joden in vroeger tijden.⁷²⁴ Een maand later, op zondag 7 april, bracht opperrabbin Heertjes een bezoek aan Roermond. In zijn preek in de synagoge had hij het lijden van de Joden vóór de uittocht uit Egypte vergeleken met dat van 1940. In de huidige tijden waren, aldus Heertjes, velen tot de godsdienst hunner vaders teruggekeerd en werd een offervaardigheid getoond als nooit tevoren. Zijn actuele rede maakte op alle aanwezigen een diepe en ontroerende indruk.⁷²⁵ Of dit zijn laatste bezoek voor of tijdens de oorlog aan Roermond is geweest, is niet bekend.

Na de overweldiging van Nederland door het Duitse invasieleger en de capitulatie van het Nederlandse leger waren er velen in Roermond die in een staat van grote vreugde verkeerden. Van de Roermondse carrousselschilder Jantje Tevonderen, lid van de NSB, is de triomfantelijke uitspraak uit de maand mei

⁷²⁰ *Ha'ischa*, 01.10.1938, 189.

⁷²¹ Van der Bruggen, 'Max Behretz', 92-93.

⁷²² Beckers, 'Reijmers keus', 35-37.

⁷²³ Hiegentlich, *Onbewoonbare wereld*, 37-38. Zie voor het volledige citaat subhoofdstuk II.3.2, pagina 190.

⁷²⁴ *NIW*, 08.03.1940.

⁷²⁵ *NIW*, 26-4-1940.

1940 bekend: ‘Veer höbbe de mach.’⁷²⁶ Voor de Roermondse Joden en alle in de stad verblijvende Joodse vluchtelingen werd de Duitse inval het begin van een nachtmerrie. En degenen die zich werkelijk verdiept hadden in het gedachtegoed van het nationaalsocialisme, wisten wat de bevolking en vooral de Joden te wachten stond.

Al eind juni 1940 werd aan de Joden de eerste van vele maatregelen opgelegd die uiteindelijk totale uitsluiting uit de maatschappij beoogden.⁷²⁷ Het begon met de verplichte registratie van vreemdelingen-niet-ariërs medio juni 1940. Na de massaal door vele Nederlanders met anjers gevierde verjaardag van prins Bernhard, 29 juni 1940, volgde de uitsluiting van Joden van de gemeentelijke luchtbescherming. Op 31 juli kwam er het verbod op ritueel slachten. In Zandvoort werd in de nacht van 4 op 5 augustus door de bezetter de synagoge opgeblazen. Hoe ernstig per saldo ook, dit waren uiteindelijk toch nog maar speldenprikken. Want op 13 september volgde Verordening 137/40 die toestond af te wijken van de grondwettelijk vastgelegde gelijkheid van iedere Nederlander. Op 21 november kwam op basis van die verordening de ontheffing uit overheidsdienst van alle ambtenaren van Joodse komaf. Daaraan was op 5 oktober de verplichte ondertekening van de ariërverklaring door alle ambtenaren voorafgegaan. Iedere niet-Jood diende een verklaring te ondertekenen geen Jood te zijn en daarbij te vermelden of zijn ouders of voorouders van Joodse afkomst waren. Er zijn maar zeer weinig ambtenaren geweest die principieel de bewuste verklaring niet getekend hebben.⁷²⁸ Op 10 januari 1941 werd de aanmeldingsplicht ingevoerd voor iedereen die geheel of gedeeltelijk Jood was.

In Roermond hadden de niet-Jood-verklaring en de daaropvolgende ontheffing uit overheidsdienst direct effect voor de voorzitter van de Raad van beroep en het Ambtenarengerecht mr. dr. Richard Bromberg. Zowel hij als zijn echtgenote Lucie Rosenthal waren van Joodse afkomst. Bromberg was in 1927 katholiek geworden bij de doop van zijn beide kinderen, de tweeling Richard en Renée. Zijn vrouw was van haar geboorte af aan katholiek. Haar vader was van oorsprong Jood maar zonder enige band met het Joodse geloof, terwijl haar moeder niet van Joodse afkomst was. Zij beiden beschouwden zichzelf niet als joden en hadden hun kinderen katholiek opgevoed. Richards schorsing per 24 november 1940 en zijn ontslag per 1 maart 1941 zijn voor hem en zijn gezin het begin geworden van een lijdensweg van een viertal arrestaties, waarvan er drie in

⁷²⁶ Inlichting van oud-journalist en oud-*Spiegel*redactielid Piet Tummers. De vertaling van deze uitspraak is: ‘wij hebben de macht’. Na de oorlog is Tevonderen wegens zijn NSB-activiteiten gevangengezet. Zijn naam is opgenomen in: *Politieke Gevangenen in het district Midden-Limburg*.

⁷²⁷ Zie voor een vrij compleet overzicht van deze maatregelen: Luijters, *In Memoriam*, 26-32.

⁷²⁸ Gerritse, *Rauter*, 200, stelt dat slechts zestien van de 200.000 ambtenaren weigerden te tekenen.

deportatie zijn uitgemond. De laatste ervan hebben zij amper overleefd.⁷²⁹ Zoals vrijwel overal elders was er geen protest van collega's of personeel tegen dit ontslag. De vergelijking dringt zich op met het lot van de president van de Hoge Raad mr. L.E. Visser. Zelfs de leden van de Hoge Raad zagen ervan af om openlijk te reageren.⁷³⁰ Bromberg werd als voorzitter van de beide gerechten opgevolgd door de Arnhemse advocaat mr. W.A.M. Cremers.

Op 15 september 1941 werd de verwijdering van Joden uit het openbare leven bevolen. Hotels, cafés, restaurants, sportinrichtingen, bioscopen, bibliotheken en andere openbare gelegenheden werden verboden terrein voor Joden. Het verblijf in hotels en pensions, anders dan in door Joden gedreven hotels, was al vanaf 2 april 1941 verboden.

Joodse leerlingen werden met ingang van 1 september 1941 van hun scholen en jeugdverenigingen verwijderd. In Roermond heeft dat tot gevolg gehad dat er onder verantwoordelijkheid van de Joodse Raad, die in Roermond bestond uit Oscar Goudsmit en Sallie Goudsmit, nog gedurende anderhalf jaar een Joodse school was. Voor de twee kinderen van het katholieke gezin Bromberg was dit overigens geen oplossing. Dochter Renée heeft verteld hoe effectief deze maatregelen waren om haar in een totaal isolement te brengen. Toen zij niet meer naar het Ursulalyceum, de school voor meisjes, mocht gaan, waren er nog leraren die haar privéonderwijs wilden geven. Maar onder de toenemende druk van de bezetter durfden die dat na enige tijd niet meer te doen. Op de tennisclub mocht zij ook niet meer komen. De meeste bekenden lieten haar en haar ouderlijk gezin in de steek. Zij had grote moeite om de tijd door te komen. Daarom ging zij vaak lopend naar de mis in het bedevaartsoord Kapel in 't Zand, gelegen op een flinke afstand van haar ouderlijk huis. De lange wandeling heen en terug en de mis waren haar beperkte mogelijkheden om de eenzame dagen te verkorten. Zij nam dan haar nogal groot uitgevallen missaal mee dat zij dan voor de door haar zo vermaledijde ster kon houden.⁷³¹

Op de Roermondse Rijks HBS moest de leerling Jules Goudsmit vertrekken. In het leerlingenregister werd daar melding van gemaakt. De administrateur van de school durfde er de reden niet bij te vermelden. Hij volstond met het plaatsen van een groot aantal punten achter zijn notitie over dit vertrek.⁷³²

⁷²⁹ Van der Bruggen, 'Dr. mr. Richard Bromberg', 249. Idem, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond', 50-61. Bij het ontslag werd Brombergs inkomen teruggebracht naar 70%. Met ingang van 1 april 1942 daalde het naar f 250,- per maand.

⁷³⁰ Jansen m.m.v. Venema, *De Hoge Raad*, 155-157.

⁷³¹ Van der Bruggen, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond', 52-54.

⁷³² SAM, Stamregister der leerlingen deel 2.

Vanaf 2 mei 1942 moesten alle Joden boven de zes jaar op hun kleding de beruchte Jodenster dragen, de Davidsster met daarin het woord 'Jood'.⁷³³ Voor Roermond was dit overigens een herhaling van het voorschrift van de Keulse synode uit 1452, zij het dat nu het doel van dit kledingvoorschrift gericht was op de directe uitroeiing van alle Joodse inwoners. Onder verwijzing naar het Concilie van Lateranen van 1215 betitelt Presser dit voorschrift in zijn *Ondergang* als een maatregel waarmee de nazi's 'de Joden merkten, zoals men vee merkt, dat voor de slachtplaats is bestemd'.⁷³⁴ Renée Bromberg voelde zich met de ster zo ellendig dat zij probeerde die zo klein mogelijk langs de ononderbroken lijnen vast te stikken. Maar ook dat was verboden. De ster moest en zou volledig op haar kleding bevestigd worden. Hierbij dient bedacht te worden dat de beide kinderen Bromberg tot medio 1941 helemaal niet geweten hebben dat zij van Joodse afkomst waren en door de bezetter als Joden werden beschouwd.

Straatgeweld en slachtoffers

Evenals elders werd ook in Roermond op straat gevochten tussen voor- en tegenstanders van het nieuwe regime. Maar de agressie is er nooit van zo'n hevige aard geweest als in Amsterdam. De WA (Weer-Afdeling), de geüniformeerde ordedienst en knokploeg van de NSB, zorgde daar vanaf het begin van de oorlog voor gewelddadige opstootjes. Die werden ook steeds ernstiger van aard nadat de *Höhere SS- und Polizeiführer und Generalkommissar für das Sicherheitswesen* Hanns Albin Rauter de WA een vrijbrief had gegeven om optochten te houden. Formeel had die slechts betrekking op optochten met maximaal honderd leden, maar bij grotere groepen volstond een aanmelding drie dagen van tevoren.⁷³⁵

De straatterreur in Nederland en vooral in Amsterdam nam daardoor steeds grotere vormen aan. In Roermond beperkte die terreur zich tot gewelddadig optreden van colporteurs van het NSB-blad *Volk en Vaderland* tegen de aanhangers van de Nederlandsche Unie. Toen in Amsterdam de WA'er H. Koot bij een van deze vechtpartijen omkwam, kregen de Joden hiervan de schuld. Het herhaaldelijk lastig vallen door de WA en de Duitse *Ordnungspolizei* verhoogde de spanningen. Op 22 februari werden 425 Joodse jonge mannen met veel geweld gearresteerd. Daags daarna volgde nog een

⁷³³ Bekendmaking nr. 13 over de kentekening van de Joden in Nederland, gedateerd 27 april, gepubliceerd 29 april 1942.

⁷³⁴ Presser, *Ondergang*, 218.

⁷³⁵ De Jong, *Koninkrijk*, 4.2, 838-839; GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

razzia met arrestaties. Dat brute optreden van de bezetter versterkte het algemeen bestaande ongenoegen.

Dit alles leidde tot de Februaristaking van eind februari 1941. Onder de zware druk van Rauter en consorten – er werd gedreigd nog een driehonderdtal Joden te deporteren – werd de staking na twee dagen afgelast. De al op 22 en 23 februari opgepakte Joden werden afgevoerd naar Buchenwald. In dit kamp werden zij gesignaleerd door de daar als zogenaamde ‘*Ehrenhäftlinge*’ opgesloten ‘Indische gijzelaars’. Dat waren vooraanstaande Nederlandse burgers die gegijzeld waren als represaille voor de gevangenneming van Duitse onderdanen in toenmalig nog onbezet Nederlands Indië. Onder hen waren op dat moment ook drie Roermondse, namelijk notaris Paul van Crugten, de al genoemde krantendirecteur Cees Dosker en de Indisch ambtenaar Peter Keuren.⁷³⁶ Aan de hand van onder andere hun latere verslag en de bestaande literatuur is bekend dat de gearresteerde Joodse mannen op een gruwelijke wijze zijn mishandeld en voor een deel binnen enkele maanden ter dood gebracht.⁷³⁷ Het kamp van de *Ehrenhäftlinge* was met prikkeldraad gescheiden van het ‘Jodenkamp’. Pogingen voedsel naar de uitgehongerde Joden door het hek te gooien, werden genadeloos afgestraft. De gijzelaars kregen dan zelf lange tijd niets te eten.⁷³⁸

Na de bevrijding van Roermond schreef mr. L.H. J. Smits, ook een ‘Indisch gijzelaar’, op 24 april 1945 in de *Maas- en Roerbode*:

‘Want wijzelf hebben, met 250 medeballingen, het beestachtig optreden der Nazi-beulen in Buchenwald dag aan dag gadegeslagen. Wijzelf hebben de uitgehongerde Joden dag aan dag rond ons kamp zien zwerven, schuchter-smeekend om “Brot, ein Stückchen Brot.”’

De door vele sterfgevallen sterk uitgedunde groep Joodse Amsterdammers is later afgevoerd naar het concentratiekamp Mauthausen en daar omgekomen.

II.4.3 Joods leven en vluchtelingenbrieven in oorlogstijd

Aan de hand van spaarzame berichten in *Het Joodsche Weekblad*, de door de Joodse Raad uitgegeven krant als opvolger van het door de bezetter verboden *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, is nog iets, hoe weinig ook, te reconstrueren van het Joodse leven in de stad. In een aantal opzichten ging immers het gewone leven door, ook in Roermond. Zo vroegen Mietje Falkenstein en Caroline

⁷³⁶ Later kwamen daar nog meer Roermondse, de chef-redacteur Manus Bresser van *De Nieuwe Koerier* en de secretaris van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond, de priester H.J.H. Bemelmans.

⁷³⁷ Zie hiervoor ook Rijshouwer en Van Wermeskerken, *Vier jaar Indisch Gijzelaar*, 78 en 230.

⁷³⁸ Van der Bruggen, ‘Cees Dosker’, 91-92 en 94; De Jong, *Koninkrijk* 8. 1, 166-175.

Goedhart halverwege 1941 om huishoudelijke hulpen.⁷³⁹ Bernhard Wolf, die in 1936 naar Nederland was gevlucht en als winkeladres voor zijn slagerij het pand Zwartbroekstraat 30 had, adverteerde op 1 juli 1941 nog met zijn prima kook-, snij-, boterhammenworst en knakworstjes.⁷⁴⁰ In de maand september moest Sylvain Goedhart mededelen dat hij zijn hotel Wilhelmina had (moeten) verlaten en verhuisd was naar Pieter Kuypersstraat 7.⁷⁴¹ Op 31 juli 1942 werd bericht dat in Roermond Mordechai Sznajdermann de kapper voor Joden was.⁷⁴² Op 7 augustus volgde het bericht van het kort daarvoor in de Roermondse synagoge gesloten huwelijk (*choepa*) van Martin Schneidermann en Sonja Doof.⁷⁴³ Dat is ongetwijfeld de laatste *choepa* geweest in de oude synagoge voorafgaand aan de deportaties.

Berichten van overlijden stonden eveneens in het *Weekblad*, zoals van Rosetta Zondervan-Groonheim en van Marianne de Jongh-Polak, geplaatst door haar broer I.N. Polak.⁷⁴⁴ Maar ook van verjaardagen, zoals die van Maier Krämer, die op 12 februari 1943 65 werd, en van Louis (Willem) Straus die op 22 maart 1943 (*Poerim Sjoesjan*, Lotenfeest) 95 jaar werd.⁷⁴⁵ Bij de advertentie voor deze 95-jarige stond de wens van zijn familie ‘Dat hij nog lang voor ons gespaard moge blijven, is de wensch van zijn liefhebbende kinderen’. Maier Krämer zou op 28 januari 1944 in Auschwitz vermoord worden. Aan het leven van Louis Straus werd amper een maand na zijn verjaardag een einde gemaakt in Sobibor. Zijn kinderen hadden ervan afgezien om hun stokoude vader te laten onderduiken vanuit de gedachte dat hij te oud zou zijn om gedeporteerd te worden.

Een veelzeggende advertentie stond op 26 juni 1942 in het *Weekblad*. Onder de kop ‘Roermond en randgemeenten’ was te lezen: ‘Betrouwbare personen in alle branchen bieden zich aan ter behartiging van zakenbelangen. Brieven te richten aan het Kerkbestuur der Ned. Isr. Gemeente Roermond.’ Was dit de zoveelste poging van de bezetter tot misleiding of een poging om de confiscatie van Joodse bedrijven en vermogens te verhinderen?

Hoe leefden de Joodse vluchtelingen die voor het uitbreken van de oorlog in Roermond terecht waren gekomen, na 10 mei 1940? Daar is niet veel over bekend. Van twee echtparen zijn echter brieven bewaard gebleven, de hiervoor

⁷³⁹ *Het Joodsche Weekblad*, 13.06.1941 en 31.10.1941.

⁷⁴⁰ *Ibidem*, 11.07.1941.

⁷⁴¹ *Ibidem*, 05.09.1941. Bedoeld zal zijn het adres Pieter (thans Pierre) Cuypersstraat 7.

⁷⁴² *Ibidem*, 31.07.1942. Het adres Wolfstraat 7 in de advertentie bestaat niet. Mogelijk is bedoeld Spoorlaan 1.

⁷⁴³ *Ibidem*, 07.08.1942. In werkelijkheid waren hun voornamen Mordechai en Sara. Zijn achternaam werd kort daarvoor nog geschreven als ‘Sznajdermann’. Zij zouden onderduiken en overleven.

⁷⁴⁴ *Ibidem*, 27.03.1942 en 25.08.42.

⁷⁴⁵ *Ibidem*, 29.01.1943 en 19.03.1943.

al genoemde Hermann en Anna Wolf-Eisig uit Heilbronn en Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs uit Breslau.⁷⁴⁶

Bij de brieven van het eerste echtpaar is er de bijzonderheid dat zij correspondeerden met hun zoon en dochter die respectievelijk in Brits Palestina en Zuid-Afrika woonden, met vrienden in Ecuador, Engeland en de Verenigde Staten en met een Joodse geïnterneerde in het Camp de Gurs, Pyrénées-Atlantiques.⁷⁴⁷ Tot de oorlogsverklaring van 11 december 1942 van Duitsland aan de Verenigde Staten kon het briefverkeer tussen bezet Europa en Noord- en Zuid-Amerika nog redelijk vrij verlopen. Na die datum mocht het echtpaar Wolf-Eisig enkel nog corresponderen via het Rode Kruis met maximaal 25 woorden over uitsluitend persoonlijke of familieaangelegenheden. Bij de andere genoemde landen waren zij al eerder op dat formaat aangewezen.

De uitvoerige brief van 20 december 1942 die Hermann en Anna Wolf bestemd hadden voor vrienden in Ecuador, kon niet meer verzonden worden en is daardoor behouden gebleven. Daarin schreven zij, niet zonder humor:

‘Hier sitzen wir jetzt seit bald 16 Monaten in R., einer kleinen Gemeinde mit den Licht- und Schattenseiten kleiner Gemeinden. Hier haben die Fenster Ohren und die Haeuser Augen. Aber wir verweilen so intensiv in der selbstaufferlegten Klausur, als das uns dies irgendwie unangenehm werden koennte. Man lebt, ernaeht sich, schlaeft (oder auch nicht) und geht den taeglichen kleinen Obliegenheiten mit einer Wichtigkeit nach, die eigentlich einer besseren Sache wuerdig waere... Abwechselung gibt es keine. (...) Meine l. Frau steht dem kleinen Haushalt, in welchen Salon, Schlafzimmer Kueche, Wasch-Toilette etc. etc. in idealer Schlichtigkeit in einem Raum vereinigt ist, mit einer klassischen Intensitaet vor.’⁷⁴⁸

In de telegramachtige korte brieven die volgden, was voor humor geen plaats meer. ‘Leider ohne Nachricht diesen Monat’, ‘Sind etwas beunruhigt’, ‘Befinden uns wohlauf und hoffen gleiches von Euch’, ‘Von Lisl längere Zeit ohne Nachricht’ en ‘Hermanns Herz Erkrankung stabilisiert’. Veel brieven

⁷⁴⁶ SHCL, EAN 997, doos 3 respectievelijk WLSHG, Gross Family Documents, 1938-1945. Hermann en Anna Wolf woonden in een kamer op de eerste verdieping van het pand Swalmerstraat 16. Wilhelm en Gertrud Gross hadden een huurhuis aan de Robert Regoutstraat 50.

⁷⁴⁷ Camp de Gurs was een internerings- en een krijgsgevangenenkamp, gebouwd in 1939 in Gurs, gelegen in Zuid-West Frankrijk, nabij Pau.

⁷⁴⁸ SHCL, EAN 997 nr. Doos 3: Vertaling: ‘Hier zitten we nu al bijna zestien maanden in Roermond, een kleine gemeente met de licht- en schaduwzijden van kleine gemeenten. Hier hebben de vensters oren en de huizen ogen. Maar we brengen zoveel tijd door in deze zelfopgelegde clausuur dat dit voor ons niet op de een of andere manier ongemakkelijk kan worden. Men leeft, voedt zich, slaapt (of niet) en volgt de dagelijkse kleine taken met een nadrukkelijkheid, die een beter doel waard zou zijn. (...) Afwisseling is er niet. (...). Mijn lieve vrouw leidt het kleine huishouden, waarin salon, slaapkamer, keuken, was-toilet enz. enz. in ideale eenvoud verenigd zijn in één kamer, met een geweldige intensiteit.’

schreven zij aan hun juridisch adviseur dr. Robert J. Bloch in Stuttgart, een vanwege zijn Joodse afkomst ontslagen rechter. Die werd in juli 1942 in Auschwitz vermoord, zodat hun laatste brieven onbeantwoord bleven.

Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs schreven, eveneens via het Rode Kruis, op 10 september 1940 aan hun drie kinderen in Engeland: ‘Uns geht alles gut, wir sind gesund, Vater is noch in Stellung [heeft zijn baan als laborant nog steeds, HvdB]. Wohnen jetzt Robert Regoudstraat 50 mit unseren Meubeln. Wünschen Euch Kindern alles Gute. Vater und Mutter.’ Telkens toonden zij zich zorgen te maken over hun kinderen: ‘Hoffen sehr dass ihr alle 3 gesund seid’. Maar het zullen hun kinderen geweest zijn die zich grote zorgen over hun ouders hebben gemaakt. Iedere keer schreven de ouders zinnen als: ‘Hoffen fest auf ein gutes Wiedersehen, nicht den Mut verlieren und gesund bleiben!’, ‘Gesundheit, Glück und Gottes Segen im neuen Jahr’ en ‘Hoffentlich bringt dies Jahr uns glücklich zusammen’. Op 23 oktober 1942 voegde Wilhelm aan zijn korte bericht van die datum toe: ‘We are under protection of church.’ Nog op 31 maart 1943, tien dagen voor hun deportatie schreven zij: ‘Liebe Kinder, wir sind gesund, Vater in alter Stellung. Hoffen, wünschen für euch alles Gute, Gesundheit. Gott behüte euch. Alle unsere Segenswünsche und Liebe, Eure Eltern.’

In hun laatste, vanuit Westerbork verzonden brief van 8 september 1943 staat: ‘Wir sind gesund, ersehnen den Frieden und ein Wiedersehen vor deniem [sic] nächsten Geburtstag.’ De schrijffout in de laatste volzin doet vermoeden dat er iets aan de hand is. Vrijwel al hun brieven zijn in goed Duits of redelijk goed Engels geschreven. Achteraf is bekend geworden dat bij Gertrud Gross in die periode borstkanker was geconstateerd waaraan zij geopereerd moest worden.

II.4.4 Voorbereiding op de deportaties

Registraties en lijsten

Op 1 juli 1940 werden alle niet-arische vreemdelingen die na 1 januari 1933 Duitsland hadden verlaten en nu in Roermond woonden of verbleven, verplicht zich bij de politie te melden.⁷⁴⁹ Feitelijk begon met deze registratie de Jodenvervolgung. Het resultaat was immers dat alle Joodse vluchtelingen geregistreerd werden op basis van hun afkomst. Die inventarisatie van met name de *Volljuden* van Duitse nationaliteit werd aan de bezetter ter hand gesteld. Later kwamen er meer inventarisatielijsten en werden deze steeds langer en

⁷⁴⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 391, vermeldt dat al op 22 juni 1940 31 Duitse, twee Poolse en twee Nederlandse Joden in Roermond door de SS gearresteerd zouden zijn. Dit gegeven is niet teruggevonden in het politiearchief.

specifieker. Toen alle van oorsprong Duitse Joden hun nationaliteit verloren hadden – dit op 25 november 1941 op grond van de per die datum in werking getreden *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz* –, telde de stad inmiddels 54 Joden die nu als ‘staatloos’ gekwalificeerd moesten worden. Het maken van deze lijsten moest nogal eens herhaald worden, gelet op de al dan niet opzettelijk erin aanwezige onvolkomenheden en onzorgvuldigheden.

Aanvang 1942 volgde weer een inventarisatie, opnieuw verre van volledig. Het werd de bezetter te veel, zodat er in juni van dat jaar via de gewestelijke politiedirecteur een boze brief kwam van de *Aussenstellenleiter der Sicherheitspolizei (Sipo)*. Hij had bij herhaling moeten constateren dat de door gemeentelijke instanties verstrekte gegevens niet volledig waren en dat talrijke in zijn ambtsgebied verblijvende Joden daarin zelfs in het geheel niet bleken te zijn opgenomen. Er moest vóór 1 juli 1942 een uitputtende inventarisatie komen.⁷⁵⁰

Aan dat bevel werd voldaan, hoewel ook die nieuwe lijst niet compleet was. Enkel de gezinshoofden waren vermeld, niet de namen van de gezinsleden. Daarvan werd alleen de leeftijd vermeld. Verder waren alle woonlocaties in een aparte lijst weergegeven inclusief de eigenaren. Stelselmatig waren intussen vrijwel alle Joden van hun huis beroofd of daaruit weggejaagd. Meestal moesten zij daarna op kamers, vaak bij elkaar in één huis, wonen, zoals in het pand Spoorlaan 5. Daar werden Henri-Willem Goudsmit met zijn gezin en zijn drie uit Duitsland gevluchte schoonzussen ondergebracht. Hooguit konden Joden een huis van een woningbouwvereniging huren. Zo werd langzaam maar zeker de strop aangehaald.

Toch is het opvallend dat een aantal Joden nooit op een van de lijsten is gekomen en – voor zover bekend – nooit slachtoffer van de nazivervolging is geworden. Zo woonde in Herten Frederika (ook genaamd Vrouwtje) van de Kar, afkomstig uit Amsterdam. In het gesticht St.-Anna in Heel verbleef Josephina C. Gigch. In het woonwagenkamp bij Neer woonde Eva Knegje. In het internaat Steenen Trappen was Theresia Maria Poons ondergebracht.

Gevolgen van het katholieke protest op 26 juli 1942

Voordat het in Roermond tot deportaties kon komen, werden de Nederlandse katholieke Joden het slachtoffer van een Duitse wraakactie. Op zondag 26 juli 1942 werd in alle katholieke kerken het protest van de gezamenlijke bisschoppen tegen de Jodendeportaties voorgelezen. Een groep van 245 katholieke Joden, onder wie de bekende in een klooster in Echt wonende filosofe dr. Edith Stein, werd een week later op zondagmorgen 2 augustus

⁷⁵⁰ GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

gearresteerd. Tot hen behoorde ook het eerder genoemde gezin van Richard en Lucie Bromberg met hun zoon Richard en hun dochter Renée. Vader Bromberg had kort voor hun arrestatie, aanvang juli 1942, een verzoek ingediend voor zijn gezin om erkend te worden als niet-Joden, zodat zij ook van de registratieplicht voor Joden ontslagen zouden zijn.⁷⁵¹ De arrestatie werd niet door de Roermondse politie, maar door Duitsers, leden van de *Grüne Polizei*, verricht.

Via Amersfoort kwam het gezin in Westerbork terecht. Niet alleen Edith Stein en haar zuster Rosa ontmoetten zij bij deze deportatie, maar ook hun achterneven en -nichten Ernst, George, Robert, Door en Lien Löb, allen katholieke kloosterlingen.⁷⁵² Lucie Bromberg heeft nog lange gesprekken kunnen voeren met Edith Stein. De familie Bromberg is na verloop van enige tijd, op 23 augustus 1942, vrijgelaten. In Westerbork hebben zij op 7 augustus nog de trein met de broers en zussen Löb en de zussen Stein zien vertrekken naar Auschwitz zonder te weten wat hun lot zou zijn.⁷⁵³ Aan de gedeporteerden en de omstanders was medegedeeld dat het reisdoel een werkkamp in Silezië of in (voormalig) Tsjechoslowakije zou zijn.

Richard en Lucie Bromberg en hun beide kinderen hebben bij hun eerste vrijlating niet kunnen bevroeden dat het drama van gevangenneming nog driemaal en dat van deportatie naar Westerbork zich nog tweemaal zou herhalen. Uiteindelijk zijn zij in het concentratiekamp Bergen-Belsen terechtgekomen. De reden voor hun vrijlating was het feit dat er sprake zou kunnen zijn van een zogenaamde *Mischehe*, een gemengd huwelijk.⁷⁵⁴ Maar ondanks de verklaring daarover vonden zij bij terugkomst in Roermond een oproep om deel te nemen aan de eerste deportatie op 25 augustus 1942 vanuit Limburg. Met veel moeite konden zij hieraan ontsnappen.

Richard senior heeft al zijn relaties aangeboord om met zijn gezin niet langer als Jood geregistreerd te zijn. Niet alleen heeft hij de secretaris van de Roermondse Israëlitische gemeente Charles Straus ingeschakeld om te bevestigen dat de familie Bromberg daar als lid nooit was ingeschreven. Ook riep hij de hulp in van prof. mr. B.M. Taverne, lid van de Hoge Raad en katholiek. Taverne schreef op 17 november 1942 een brief aan de secretaris-generaal van het departement van Justitie Schrieke met een lang pleidooi om de

⁷⁵¹ Richards sr. eigen vader, Jeremias Bromberg was voor de eerste maal gehuwd geweest met Johanna Löb. Richard sr. had dus twee Joodse ouders. Hij was gescheiden van zijn eerste, niet Joodse, vrouw en hertrouwd met de katholieke Lucie Rosenthal. Zijn uit het eerste huwelijk geboren zoon Piet, later een beroemd Nederlands hockey-international en -trainer, verbleef tijdens de oorlog in Nederlands-Indië en werd daar door de Japanse bezetters gevangengehouden. De tweeling Richard jr. en Renée was uit het tweede huwelijk geboren.

⁷⁵² Zie voor deze familie Löb: Steffen en Evers, *Scheuren in het kled*, 344-360.

⁷⁵³ Volgens Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel*, 506, zijn 114 katholieke Joden in 1942 gedeporteerd naar Oost-Europa. In totaal zouden naar schatting 240 Nederlandse katholieke Joden omgekomen zijn tijdens de Shoah.

⁷⁵⁴ Zie voor het wedervaren van de familie Bromberg: Van der Bruggen, 'Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond', 50-61.

Brombergs als katholiek te beschouwen en niet langer als Joods. Taverne sloot zijn brief als volgt af:

‘Het zou mij een bijzonder groot genoegen doen, wanneer u Mr. Dr. Bromberg en zijn gezin van den ondergang zoudt kunnen redden. Ik ken hem persoonlijk. Zeker, hij is Jood, maar zooals ik zeide hij is reeds meer dan 20 jaar Katholiek en zijn vrouw (n.f. dochter van een Brusselschen Proc. Gen.) is nooit anders dan Katholiek opgevoed’.

Het gebruik van de woorden ‘van den ondergang redden’ roept vragen op over de toenmalige bekendheid met het lot van de Joodse bevolking in Nederland, zeker waar een lid van de Hoge Raad deze woorden gebruikte. Overigens ondersteunde de procureur-generaal bij het Bossche Gerechtshof, de NSB’er mr. ir. N.J. van Leeuwen, het verzoek om de Brombergs niet als Jood te registreren. Van Leeuwen was voor de oorlog advocaat in Alkmaar geweest. Bromberg sr. had in diezelfde stad gewerkt als huisarts en advocaat. Uit dien hoofde zullen zij elkaar hebben gekend.⁷⁵⁵

II.4.5 Eerste deportatie 25 augustus 1942

In Limburg vond de eerste deportatie plaats op dinsdag 25 augustus 1942. Per trein werden Senta Baum-Lifjes, Hendrica Francken, ook Jacques (Salomon Jacob) Hiegentlich, Erwin Jakob Krämer, Bertha Lehmann, Ella Marx, Lilli Simon-Mozes met haar zoontje Eli van bijna een half jaar oud, Leo Sternfeld, Bernhard en Ida Wolf-Wehrmann met hun zoon Siegbert, Hilde Wolf, Mendel Jacob Wollheim en Adolf en Frieda Zodick-Hahn vanuit Roermond naar Maastricht gebracht. Daar was het verzamelpunt voor alle te deporteren Joden in Limburg. Het transport geschiedde onder toezicht van de Roermondse politiecommissaris en werd begeleid door vijf Roermondse marechaussees. In Maastricht werd het gezelschap ‘ter beschikking gesteld’ van de *Sipo*.

Het was niet eenvoudig geweest om iedereen die was opgeroepen, ook daadwerkelijk mee te krijgen. Allen hadden een zogenaamde ‘oproeping’ ontvangen ‘voor een onder politietoezicht staande werkverruiming in Duitschland’. Vier geadresseerden waren niet aangetroffen, toen de politie daags te voren de oproepen om zich op 25 augustus te melden, wilde uitreiken. Debet daaraan waren waarschuwingen van enkele politiemedewerkers die duidelijk

⁷⁵⁵ NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, collectie 020, dossier 1534. Dit dossier bevat de brieven van Brombergs advocaat mr. René Höppener, Straus, Taverne en Van Leeuwen.

gemaakt hadden dat het tijd was om onder te duiken.⁷⁵⁶ Ook waren er moeilijkheden met ziektegevallen en *Mischehen*. Het samenkomstadres was Professor Pieter Willemsstraat 39 in Maastricht, het schoolgebouw van de gemeentelijke lagere jongensschool.⁷⁵⁷

In totaal verantwoordde politiecommissaris Odekerken dat hij zestien personen had ‘afgeleverd’.⁷⁵⁸ Uiteindelijk werden drie van deze zestien personen, de invalide Hendrica Francken en Lilli Simon met haar zoontje Eli, door de *Sipo* naar Roermond teruggestuurd. De terugzending van deze drie personen had het door de *Sipo* beoogde gevolg dat de achterblijvers in Roermond in de waan bleven dat het ‘slechts’ een deportatie naar een daadwerkelijk werkkamp zou zijn.

Nog op dezelfde avond van die 25e augustus rond elf uur werden alle uit Limburg in Maastricht bijeengebrachte Joden aldaar op barse wijze toegesproken. Hun werd bevolen zich in een groep op te stellen en te zwijgen. Zij moesten lopend, begeleid door politie en marechaussee en met aan beide zijden van de groep gewapende SS’ers, als gevangenen naar het station gaan, vanwaar zij per trein afgevoerd zouden worden. Wie uit de rij zou lopen, zou doodgeschoten worden.⁷⁵⁹

De Roermondenaren uit deze groep zijn kort daarna vanuit Westerbork op transport gesteld richting Auschwitz en daar vrijwel direct de gaskamer ingedreven. Uitzonderingen daarop waren Jacques Hiegentlich, Erwin Jakob Krämer, Bernhard Wolf, Siegbert Wolf en Mendel Jacob Wollheim. Zoals hierna nog beschreven zal worden, werden zij gedwongen op het vóór Auschwitz gelegen station Cosel uit te stappen om elders dwangarbeid te verrichten tot de dood erop zou volgen. Senta Baum, Adolf en Frieda Zodick, Hilde Wolf en Ella Marx stierven op 31 augustus 1942. Ida Wolf volgde hen een week later op 7 september 1942 in de dood. De anderen uit deze eerste groep Roermondenaren zijn kort nadien om het leven gebracht. Dit alles gebeurde binnen enkele weken nadat de Roermondse gemeentepolitie en marechaussee hen naar Maastricht hadden begeleid en aan hun beulen hadden overgeleverd.

⁷⁵⁶ Tot hen behoorde de medewerker Johan (Hans) van Mierlo die na de oorlog de Yad Vashem onderscheiding heeft gekregen voor zijn hulpactiviteiten aan Joden. Zie *NIW* 18.08.1978. Van Mierlo zal hierna nog vaker genoemd worden vanwege zijn hulp aan Joden en verzetswerk.

⁷⁵⁷ De gegevens over het transport in Maastricht zijn ontleend aan Lemmens en Jansen, ‘De Holocaust (1940-1944)’, 95 en 101.

⁷⁵⁸ GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

⁷⁵⁹ Een verslag van de hand van een medewerkster van de Joodse Raad van deze deportatie is opgenomen in: Lemmens en Jansen, ‘De Holocaust (1940-1944)’, 93-94.

II.4.6 Tweede deportatie 10 en 11 november 1942

Op dinsdag 10 en woensdag 11 november 1942 vond een tweede transport – door de politie eufemistisch ‘evacuatie’ genoemd – plaats, nu met als eerste doel het Nederlandse kamp Westerbork. Er waren meer mensen bij betrokken. De Roermondse slachtoffers waren Maurits Bierman, Walter Bloemendaal, Agathe Bock, Jacques Goedhart, Max Goedhart, Sijlvain Goedhart, Henri en Elsa Goudsmit-Hahn met hun zonen Louis en René, Erich Marx, Herbert Nathan, Kurt Nathan, Paul Nathan, Alex Sternfeld, Siegfried Winter, Leopold en Paula Wolf-Adler en hun dochter Ruth en ten slotte Albert en Hermine Wolf-Goudsmit met hun zoon Herbert en hun dochter Felice.⁷⁶⁰

Van hen zijn Paula en Ruth Wolf, Agathe Bock en Sijlvain Goedhart vrijwel direct naar Auschwitz gedeporteerd en binnen korte tijd vergast, Paula en Ruth Wolf al op 19 november 1942. Maurits Bierman, Walter Bloemendaal, Jacques Goedhart, Max Goedhart en Leopold Wolf hebben, evenals de hiervoor genoemde mannen uit de eerdere deportatiegroep, bij Cosel de trein naar Auschwitz moeten verlaten om dwangarbeid te gaan verrichten. De meeste anderen zijn korte tijd later omgekomen in Auschwitz of Sobibor.

Kurt Nathan heeft de deportatie kunnen overleven.⁷⁶¹ Ook Erich Marx heeft het kamp waarin hij terecht kwam, Bergen-Belsen, doorstaan.⁷⁶²

Veel zieken ontliepen dankzij hun al dan niet voorgewende ziekte deze tweede deportatie. Dat waren Auguste Nathan-Cohn, Leo en Flora Baer-Salomon met hun zoon Rolf, Hélène Winter-Cahn, Carola Marx-Basnizki, Sara (Sonja) Schneiderman-Doof, Rosalie Sternfeld-Egger, Alexander en Caroline Goedhart-Gottschalk, Rosa Goedhart-Hanau en haar kinderen René en Joanna Ivonne. Leo en Rolf Baer zijn bij het volgende transport alsnog meegenomen en in Auschwitz omgekomen.

Politiecommissaris Odekerken schreef in zijn overzicht van de op 11 november 1942 naar Westerbork afgevoerde personen dat de al genoemde Richard en Lucie Bromberg-Rosenthal en hun kinderen Richard en Renée, Mordechai (Martin) Schneiderman, Jules Goudsmit en Sallie en Recha Goudsmit-Lehmann weer waren vrijgelaten.⁷⁶³ Zij hadden eerst een dag lang op het politiebureau vastgezeten. Zij allen waren in het bezit van persoonsbewijzen met een voorlopige vrijstellingsbewijs van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. De vier laatstgenoemden hebben, evenals het merendeel van de

⁷⁶⁰ Hermine Wolf-Goudsmit is nog benaderd en geadviseerd door een van haar burens om haar dochter achter te laten en niet mee te laten gaan. Zij vond echter dat zij haar kind in deze oorlogstijd niet kon achterlaten. Mondelinge verklaring van wijlen mevrouw D. Janssen-Cloudt.

⁷⁶¹ Kurt Nathan is eind 2004 in Lafayette, Louisiana (Verenigde Staten) gestorven na een carrière als bankier in Argentinië en in Amerika.

⁷⁶² Linssen, ‘Mr. René Höppener, 1903-1982’, 106, met het relaas van Erich en Carola Marx-Basnizki.

⁷⁶³ GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

genoemde zieken, de oorlog overleefd, maar dan wel dankzij het feit dat zij erin slaagden om op enig moment op succesvolle wijze onder te duiken. Voor de familie Bromberg was dit de tweede maal dat zij gearresteerd werd voor een deportatie.

Van de hiervoor genoemde personen zijn Auguste Nathan-Cohn en Flora Baer-Salomon ondergedoken. Desondanks zijn zij later gearresteerd en gedeporteerd. Zij beiden hebben echter het concentratiekamp overleefd. Auguste Nathan is in Auschwitz slachtoffer van medische experimenten geweest. Na een kort verblijf in Roermond is zij met haar hiervoor al genoemde zoon Kurt naar Argentinië vertrokken. Flora Baer heeft Bergen-Belsen doorstaan en is na de oorlog geëmigreerd naar de Verenigde Staten, waar zij is hertrouwd. Rosalie Sternfeld-Egger en Rosa Goedhart-Hanau en haar dochter Joanna Ivonne hebben kunnen onderduiken, maar zijn na verraad en ontdekking alsnog gedeporteerd en vermoord. Jacques en Max Goedhart werden tijdens hun onderduik ontdekt, met de tweede deportatie afgevoerd en zijn nadien omgekomen. Hun ouders Alexander en Caroline Goedhart-Gottschalk zijn er wel in geslaagd succesvol onder te duiken. Datzelfde geldt Hélène Winter-Cahn en voor Sara (Sonja) Schneiderman-Doof en haar man.

II.4.7 Rauter maakt een einde aan het Joods openbaar leven

Op 22 maart 1943 hield Rauter in het Paleis aan de Kneuterdijk een toespraak waarin hij aankondigde dat het tempo van de verwijdering van de Joden uit de maatschappij verhoogd zou worden. De reden hiervoor was, zoals achteraf is gebleken, de door Adolf Eichmann gestelde eis vanuit Nederland nieuwe en grotere quota Joden aan te leveren. Die toespraak werd gevolgd door zijn *Anordnung* van 28 maart waarbij aan Joden in de provincies Friesland, Drenthe, Groningen, Overijssel, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland met ingang van 10 april 1943 het verblijf daar werd verboden. Alle Joden die daar nog verbleven, moesten zich melden bij het *Auffanglager* Vught.

Het bestuur van de Israëlitische gemeente Roermond liet daarom op dinsdag 6 april in de synagoge het *Ner Tamied* doven als teken dat de gemeente had opgehouden te bestaan. Het *Ner Tamied* is het voortdurende of altijd brandende licht, het symbool van de schittering van het Joodse geloof. Het is ook een herinnering aan de *Menora*, de kandelaar met zeven armen uit de tempel in Jeruzalem, die bij de verwoesting door de Romeinen in het jaar 70 verloren was gegaan. Het archief en de kostbaarheden van de gemeente zond het bestuur op advies van de opperrabbin naar Amsterdam. Vrijwel alles, op enkele

kostbaarheden na, is daar verloren gegaan.⁷⁶⁴ De synagoge werd door de bezetter als paardenstal gebruikt. Tijdens de oorlogshandelingen, met name tijdens de vele bombardementen en beschietingen in 1944/1945 door de geallieerden, heeft het gebouw zodanig grote schade opgelopen dat na 1945 totale nieuwbouw noodzakelijk was.

Aan de Joodse school, die in Roermond in februari 1943 nog bestond, moet in maart/april 1943 een definitief einde gekomen zijn.

II.4.8 Derde deportatie 9 april 1943

De verordening van 28 maart 1943 leidde tot de derde en laatste massadeportatie uit Limburg. Die heeft op vrijdag 9 april plaatsgevonden. Nu werden ook ouderen en zieken opgeroepen voor deportatie. Daarom vroeg burgemeester Reymer op 2 april aan de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* om de drie oudsten van het voor deportatie aangewezen gezelschap te ontzien en hen te ontslaan van de verplichting om naar Vught te gaan. Het ging om rabbijn Sussmann Lehmann, 84 jaar oud en blind, de weduwe Fanny Haber-Lion, 83 jaar oud en gebrekkig (vermoedelijk dementeerde ze, want ze kon haar eigen naam en haar eigen adres nauwelijks nog noemen) en de hoogbejaarde Willem Straus, 95 jaar oud, doof en met – zoals de politie het beschrijft – ‘alle ouderdomsgebreken’. Per kerende post kwam er een reactie uit Amsterdam met de mededeling: ‘Ihr obengenanntes Gesuch ist abgelehnt.’⁷⁶⁵ De drie gebrekkige bejaarden moesten mee. Dit was overigens de enige keer dat Reymer aantoonbaar een poging heeft gedaan om Joden te helpen.

Op die negende april werden met een door de gemeente Roermond betaalde autobus naar Vught afgevoerd: Leo Baer en zijn zoon Rolf, het winkeliersechtpaar Manuel en Rosina Bloemendaal-Nathan, de invalide Hendrica Francken, Wilhelm en Anna Gross-Sachs, Fanny Haber-Lion, de zussen Auguste, Elka en Ida Hahn, Louis Marx, Flora Maijer-Levy, Charlotte Rechtschaffen, Lilli Simon met haar anderhalf jaar oude zoontje Eli, Minna Wehrmann-Zirker, Hermann en Anna Wolf-Eisig en de al eerder genoemde, in 1848 in Roermond geboren Willem Straus.⁷⁶⁶ De hiervoor genoemde Minna

⁷⁶⁴ Een *thorakroon*, vervaardigd door zilversmid Cornelis Ernst Held uit Amsterdam in 1903, is bewaard gebleven en is thans in eigendom bij de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg in Maastricht. Het was een geschenk van de vrouwenvereniging *Bigdei Koudesh* bij de viering van het vijftigjarig bestaan van de synagoge. Op de kroon staat een tekst in Hebreeuws schrift ‘Geschenk van het Heilige Genootschap *Bigdei Koudesh* Roermond’. Later is gebleken dat naast de beide wetsrollen ook twee *thoramanteltjes*, zes zilveren *jedajim*, drie zilveren *Kidusjbekers*, een zilveren kroon, een zilveren kleine *besomim* bus (voor *hawdolo/havdalah*) en een verzilverde *esrogdoos* behouden zijn. JHM, Commissie Oorlogsschade Rapporten, nr. 19 Roermond, brief Ned. Isr. Gemeente Roermond 31.10.1949.

⁷⁶⁵ GAR, Gemeentebestuur van Roermond 1934-1959, toegangsnr. 1006.

⁷⁶⁶ Willem Straus was zijdelings betrokken geweest bij de gememoreerde mensensmokkelwestie van Löwenstein. De politie had toen al, in 1939, moeten constateren dat Straus geen geheugen meer had (dementie?) en volledig doof was.

Wehrmann-Zirker, inmiddels 78 jaar oud, was er in 1939 alsnog in geslaagd naar Nederland te komen, het land waarvan zij 1937 had gedacht ‘als mens’ behandeld te worden.

De bus met 21 Joden is van woning naar woning gereden. Eenmaal aangekomen bij het huis van Willem Straus in de Voorstad St. Jacob weigerde die in te stappen. Pas toen een van de omstanders naar hem geroepen had ‘Geer gaot nao Martha in Amsterdam’, werkte hij mee.⁷⁶⁷

Van deze op 9 april 1943 naar Vught afgevoerde gevangenen was Willem Straus in de ogen van zijn beulen het minst waardevol. Hij werd binnen drie weken, namelijk op 30 april 1943, in Sobibor vergast. Ook de afgevoerde Roermondse vrouwen hadden in nazi-ogen geen nut meer. Vóór het einde van de maand mei 1943 waren bijna alle bij deze ‘lichting’ gedeporteerde Roermondse vrouwen in het laatstgenoemde kamp al vermoord. Lilli Simon werd met haar Eli – hij stierf 21 maanden oud – op 20 juli 1943 in Westerbork op de trein gezet en terstond na aankomst in Sobibor op 23 juli om het leven gebracht. Van de overleden slachtoffers van deze derde deportatie bleven Hermann Wolf en zijn echtgenote Anna Eisig het langst in leven. Zij haalden bijna de bevrijding, maar stierven in de eerste weken van januari 1945 in Bergen-Belsen.

Op 9 april 1943 werden nog drie andere slachtoffers afgevoerd, niet naar Vught, maar per trein naar Westerbork. Van hen heeft Carola Marx-Basnizki het kamp Bergen-Belsen overleefd. Zij had al op de deportatielijst van 11 november 1942 gestaan. Dankzij een mislukte poging zichzelf van het leven te beroven was zij toen zo zwak geweest dat zij die dans ontsprongen was vanwege haar ‘ziekte’. De twee anderen die naar Westerbork gingen, waren Auguste Nathan-Cohn en Sussmann Lehmann. Het is merkwaardig in het verslag van deze deportatie te lezen dat Sussmann vrijwillig naar Vught zou zijn meegegaan. Hoe dan ook, hij is op 27 augustus 1943 in Auschwitz omgekomen.

Met een *Sichtvermerk* (letterlijk: visum) of beter gezegd *Sperre* mochten de al meerdere malen genoemde Richard en Lucie Bromberg en hun kinderen in Roermond blijven. Toch werden zij op 14 april 1943, op last van de *Sipo*, nu voor de derde maal, gearresteerd om naar Westerbork te worden afgevoerd. Na een verblijf van tien weken werden zij uit dat kamp vrijgelaten. Teruggekeerd in Roermond konden zij hun eigen woning niet meer betrekken, omdat Duitsers die bezet hadden. Daarom moesten zij onderdak zoeken in het Louisapension, een

⁷⁶⁷ ‘Vertaling citaat: ‘U gaat naar Martha in Amsterdam.’ Martha was een van zijn kinderen, die weliswaar in Amsterdam woonde, maar tijdig ondergedoken was. Informatie per e-mail d.d. 31.01.2007 verkregen van Hubert Jos C.J. Wieërs van der Goor.

verzorgingstehuis.⁷⁶⁸ Bij hun vertrek uit Westerbork ontvingen zij van de commandant van dat kamp een bewijs van hun ontslag. Dat bewijs hield de gronden van hun ontslag in en was medeondertekend door een hoofdofficier van de *Sicherheitsdienst* (SD). Van de SD hadden zij zelfs een verblijfsvergunning gekregen. En ook door de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* in Amsterdam was een dergelijke vergunning aan hen afgegeven.

Richard Bromberg jr. heeft later, nadat hij voor de derde maal naar Westerbork was gedeporteerd, dat kamp beschreven: ‘Het bood op het eerste gezicht geen onvriendelijke aanblik, ware het niet omheind geweest door metershoog prikkeldraad en vele wachttorens, waarop marechaussees met mitrailleurs en schijnwerpers iedere poging tot ontsnapping in de kiem konden smoren.’⁷⁶⁹

Voor zijn zusje Renée was ook dit tweede verblijf in het kamp onaangenaam. Opnieuw moest zij ondervinden dat zij als katholieke Jodin door de andere gevangenen niet echt geaccepteerd werd. Die ervaring had zij ook al eerder opgedaan bij haar verblijf in augustus 1942. Binnen de groep van Joodse gevangenen werden katholieken volgens haar als buitenstaanders beschouwd met wie men niet zo graag optrok. Zij had daardoor in Westerbork nauwelijks contacten met haar leeftijdgenoten, een ervaring die zij ook zou opdoen bij het derde verblijf dat zij in Westerbork zou hebben in 1944. Én in Roermond én in Westerbork moest zij geïsoleerd leven, zonder contact met leeftijdgenoten.

Op 9 april 1943 hadden ook Elisabeth Emrich-Krämer en het echtpaar Erwin Lothar en Elisabeth Strauss-Mayer een *Sichtvermerk*. Van beide laatstgenoemden is bekend dat zij op 11 september 1942 een verzoek hadden ingediend om Erwin tot ‘ariër’ te laten verklaren en daarmee hun huwelijk tot een *Mischehe*. Bij besluit van 19 augustus 1943 van dr. H. G. Calmeyer, hoofd van het *Referat Innere Verwaltung* van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*, werd dat verzoek toegewezen.⁷⁷⁰ Dat heeft voor man en vrouw de

⁷⁶⁸ Louisapension is een andere naam voor het toenmalig bejaardenhuis, ondergebracht in het gebouwencomplex van het R.C. Godshuis, gevestigd in het centrum van de stad.

⁷⁶⁹ Theresia de Spiritu Sancto (Posselt), *Edith Stein*, 254. Richard Bromberg jr. was in staat Westerbork zo relativerend te beschrijven, nadat hij bijna veertien maanden in de gruwelijke omgeving van Bergen-Belsen had doorgebracht. Zie voor Richard Bromberg ook het door Peter Altena geschreven levensbericht in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2018-2019*, 51-62.

⁷⁷⁰ De Duitser Hans-Georg Calmeyer was tijdens WO II in Nederland *Leiter der Entscheidungsstelle für Zweifelsfälle in Rassefragen*, het bureau van de bezetter dat uitspraken moest doen over het al dan niet Jood zijn. Zowel Presser als De Jong als Michman erkennen dat Calmeyer door ruimhartige interpretatie een groot aantal Joden gered heeft, zij het dat het anderzijds velen niet gelukt is om ondanks goede papieren via Calmeyer als ‘halfJood’ of ariër erkend te worden. Zie: Presser, *Ondergang*, II, 51; De Jong, *Koninkrijk*, 5.1, 536-538; Michman, *Pinkas*, 189-190; Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira*; Gerritse, *Rauter*. Calmeyer kreeg in 1992 postuum de Yad Vashem-onderscheiding. Toch blijft er over Calmeyers rol discussie bestaan. Zie bijvoorbeeld Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* tegenover Van Galen-Hermann, *Calmeyer, dader of mensenredder?* En recent P. van den Boomgaard, *Voor de nazi's geen Jood. Hoe ruim 2500 Joden door ontduiking van rassenvoorschriften aan de deportaties zijn ontkomen* (Hilversum 2019) en van E. van Diggele, *Het Raadsel van Femma. Prooi van een mensenredder* (Amsterdam 2020).

redding betekend. Toch zou het een misverstand zijn te denken dat Erwin Strauss na het genoemde besluit van Calmeyer een vrij man was geworden. Zijn onderneming, de Chemische Fabriek Niwel, was immers aangemeld ter liquidatie. Die buit liet de bezetter zich niet zomaar afnemen. De *Sachbearbeiter* van de Omnia, zekere J. Nijssen uit Rijswijk (ZH) en diens chef dr. Fechner van de *Wirtschaftsprüfstelle* Arnhem geloofden Strauss niet. Waarom had hij zich dan enkele jaren eerder als Jood aangemeld? Onder aanhoudende druk moest hij de ongetwijfeld ook voor hemzelf schokkende en pijnlijke verklaring daarvoor schriftelijk herhalen. Hij was ‘unehelich geboren (...) sein Pflegevater eine Jude (...) und sein eigentlicher Vater rein arischer Abstimmung (...)’. Maar ook daarna bleef de directie van Omnia hem lastigvallen. Strauss mocht zelfs geen kopie van het besluit van Calmeyer opsturen, maar moest en zou persoonlijk met het origineel op 15 mei 1944 naar Arnhem komen om daar zijn gelijk aan te tonen.⁷⁷¹

Ook Elisabeth Emrich-Krämer heeft de oorlog overleefd. Als ‘zieken’ ontsnapten op 9 april aan deze deportatie Flora Baer, Maier en Pauline Krämer-Haber en Joseph en Bertha Herz-Löb. De hiervoor al genoemde Flora Baer was in verwachting en beviel op die deportatiedag in het Sint-Laurentiusziekenhuis in Roermond van een zoon Ruben.⁷⁷² Mogelijk was het een te vroeg geboren kind, want Ruben is vier dagen later gestorven. Toch hebben die zwangerschap en bevalling voor Flora Baer betekend dat zij nog een kans kreeg om onder te duiken. Gezamenlijk met Joseph en Bertha Herz heeft zij een adres kunnen vinden bij de familie Rosendaal in het dorp Wessem. Helaas zijn zij daar na enige tijd door een caféhoudster uit dat dorp en een hulplandwachter uit Montfort verraden. Hun arrestatie geschiedde met veel ophef en geweld door de hierna nog te bespreken politiecommandant en Jodenjager Roselle en zijn onafscheidelijke kameraad Gerrit Holla.⁷⁷³

Uiteindelijk hebben van de personen die op 9 april ziek waren, alleen Flora Baer en Pauline Krämer kunnen overleven. Maier Krämer werd op 20 oktober 1943 door de Roermondse politie alsnog gearresteerd, daags nadien naar Westerbork overgebracht en op 28 januari 1944 in Auschwitz omgebracht. Dat lot deelden Joseph en Bertha Herz op 6 september 1944. Wie vanuit Westerbork of Vught naar Auschwitz of Sobibor werd afgevoerd, had meestal vanaf de

⁷⁷¹ NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 094f, inv.nr. 2016.

⁷⁷² Anders dan in april 2017 door vele kranten is gemeld (o.a. *De Limburger* 29.04.2017), was het graf van Ruben Baer op de nieuwe Joodse begraafplaats oorspronkelijk voorzien geweest van een klein grafmonument. Dat is kennelijk op enig moment zoek geraakt. Dankzij de actie in 2017 is er een nieuw monument gekomen.

⁷⁷³ Getuigenverklaring d.d. 03.05.2009 van mevrouw M.C.A. Sijben-Rosendaal die als vijfjarige deze overval meegemaakt heeft. Bij het verlaten van het onderduikadres had Flora Baer de tegenwoordigheid van geest om tegen haar gastvrouw luid en voor iedereen hoorbaar te zeggen: ‘Wij hadden u moeten zeggen dat wij Joden zijn’. Zie ook Cammaert, *Het verborgen front*, 443-444.

vertrekdatum in Westerbork nog amper drie dagen, de tijd benodigd voor het transport, te leven.

Oscar en Grete Goudsmit-Herz (Oscar en Sallie Goudsmit waren de vertegenwoordigers van de Joodse Raad in Roermond) en hun kinderen Edith, Gerda en Isidore bleven als verzorgers van de zieken in Roermond achter, zij het dat Gerda ‘schwer krank’ was en niet vervoerd kon worden. Zij allen overleefden doordat zij, overigens met hulp van medewerkers van de Roermondse politie, hebben kunnen onderduiken.⁷⁷⁴ Met een auto van de gemeentepolitie werden zij in veiligheid gebracht in dorpen buiten Roermond.

II.4.9 Eindstation Cosel⁷⁷⁵

Dankzij de onderzoeken van arts en historicus Herman van Rens en zijn echtgenote Annelies Wilms is bekend dat een groot aantal mannen afkomstig uit België, Frankrijk en Nederland Auschwitz nooit bereikt heeft. Hun deportatietreinen stopten op een geringe afstand vóór dat kamp in de gemeente Cosel (Kedzierzyn-Kozle) in Opper-Silezië (Polen). Bij het goederentreinstation van die plaats moesten de voor zware arbeid geschikte mannen de trein verlaten. Als ze dat niet meteen deden, werden ze met zwepen uit de trein geslagen. Op het perron moesten ze met het gezicht naar de grond gaan liggen. Amper twintig minuten later vertrokken hun waarschijnlijk daar al in paniek geraakte vrouwen en kinderen met de trein richting Auschwitz om in dat kamp in de gaskamers vermoord te worden.

De mannen werden verspreid te werk gesteld over tientallen *Arbeitslager*, Duitse kolenmijnen, wapenfabrieken of bouwbedrijven. Het grootste was Blechhammer (Blachownia), waar de *Oberschlesische Hydrierwerke* uit steenkool benzine vervaardigde.

Van Rens en Wilms hebben berekend dat ruim 9000 Joodse mannen uit Nederland, Frankrijk en België in Cosel uit de treinen zijn gehaald. Onder hen waren 3540 Nederlanders. Slechts 188 Nederlandse Joden zouden ‘Cosel’ overleven. In de eerste trein die in Cosel stopte, zaten ook de Limburgse Joden die op 25 augustus 1942 bij de eerste deportatie naar Westerbork waren gebracht. Maar ook latere treinen hebben Limburgers in Cosel ‘afgeleverd’.⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Zij kwamen eerst bij de familie Melis in de Roermondse Weerd. Later verbleven zij bij de familie Gommans in Helden, terwijl dochter Gerda bij de familie Housmans in Ophoven terecht kwam.

⁷⁷⁵ Alle informatie over het eindstation Cosel en de daarbij betrokken Roermondse Joden is ter beschikking gesteld door Herman en Annelies van Rens-Wilms. Zie Van Rens en Wilms, *Tussenstation Cosel*.

⁷⁷⁶ Op initiatief van het echtpaar Van Rens-Wilms en een aantal Limburgers zijn op de locatie in Cosel een plaquette en informatiepanelen geplaatst. Veel Limburgse Joden behoren tot de eerste ‘Coseljoden’. De meerderheid van de Limburgse Joodse mannen van 15 tot 50 jaar is in Cosel uit de trein gehaald.

II.4.10 De derde deportatie van het gezin Bromberg

Officieel was in het voorjaar van 1943 de deportatiefase voor Limburg afgesloten en zouden er geen Joden meer in Limburg zijn. Met de wetenschap die wij nu hebben over onderduik, kan gesteld worden dat ondanks die drie deportaties er op datzelfde moment meer Joden in Limburg waren dan in 1940/41 het geval was.

Per 1 juli 1943 werd de leiding van de Roermondse politie door de Jodenjager Antonius (Toon) Roselle overgenomen van Odekerken. Roselle, over wie straks meer, was een fanatiek aanhanger van het nationaalsocialistisch regime.⁷⁷⁷ In het lot van de familie Bromberg vervulde hij een activistische rol.

Zelfs degenen die erop zouden mogen rekenen om niet alsnog gedeporteerd te worden, zoals de familie Bromberg, waren immers voor hem niet veilig. Zij zijn – op eigen initiatief van Roselle, dus zonder instructie van de bezetter – op zaterdag 14 februari 1944 opnieuw en voor de vierde maal gearresteerd.⁷⁷⁸ Roselle viel op die dag met enkele medewerkers het appartement van de familie in het Louisapension binnen. Dat was volslagen onverwacht. Vader Bromberg zat nietsvermoedend met enkele vrienden te bridgen. Voor Roselle waren de ontslagpapieren uit Westerbork en de verblijfsvergunning van de SD niet van belang. Hij liet de familie opnieuw naar Westerbork overbrengen.

Op 15 maart 1944 is de familie Bromberg naar Bergen-Belsen afgevoerd. Mede dankzij het feit dat Richard Bromberg arts was en zijn vrouw Lucie hem kon assisteren, hebben zij en hun twee kinderen dat kamp kunnen overleven. Zoon Richard moest daar overdag assisteren bij het vervoer van lijken. Later zou Louis Tas, schrijvend onder het pseudoniem Loden Vogel, in zijn kampdagboek de rol van de ‘jonge Bromberg’ memoreren bij het werk in barak 33 in dat kamp.⁷⁷⁹ Dochter Renée moest dagelijks in haar barak de mensen wassen die zich niet meer konden voortbewegen, maar nog wel leefden. De steeds toenemende instroom van gevangenen uit andere kampen leidde tot een ernstige verslechtering van de toch al karige leefomstandigheden. De vier leden van het gezin werden dan ook ziek en kregen tyfus. Daar kwam in februari 1945 hongeroedeem bij.

Om te vermijden dat de gevangenen uit dit concentratiekamp in de handen van de optrekkende Russische troepen zouden vallen, werd een groot deel van hen op 9 april 1945 met een trein afgevoerd. Waarschijnlijk hadden noch de

⁷⁷⁷ Voor het optreden van de Nederlandse politie in het algemeen ten opzichte van Joden zij verwezen naar Van Liempt en Kompagnie e.a., *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* en naar Van Liempt, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden 1943*.

⁷⁷⁸ GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 483.

⁷⁷⁹ De latere psychiater Louis Tas schreef onder de naam Loden Vogel *Dagboek uit een kamp* (Amsterdam 2007) en noemt daarin Richard jr. op pagina 121. Voor de tekst zie: website dbnl.org.

machinist noch de kampleiding enig idee waar de trein heen zou moeten gaan. Het werd een zinloze, maar vooral dramatische reis zonder verzorging of voedselverstrekking. Telkens wanneer de trein voor kortere of langere tijd stopte, moesten de inmiddels overleden passagiers naar buiten gebracht worden. Pas op 26 april werden de overlevenden door de Russen nabij Tröbitz bevrijd. Zoals Richard Bromberg sr. het later beschreven heeft, hebben hij en zijn gezin door toedoen van Roselle ‘een hoop onbeschrijflijk leed’ meegemaakt.

II.4.11 Recha Lehmann en haar uitgeroeide familie

Op de nieuwe Joodse begraafplaats in Roermond staat een grafmonument voor omgekomen leden van de familie Lehmann-Wolf. Het is daar na de oorlog geplaatst door de enige overlevende van deze familie, Recha Goudsmit-Lehmann. Haar vader, rabbijn Sussmann Lehmann, en haar zuster Bertha staan erop vermeld, naast haar neef Moritz en diens echtgenote Emma Wolf met hun naaste bij hen inwonende familie. Ook Albert Wolf en zijn echtgenote Hermine Goudsmit met hun kinderen Herbert en Felice worden op deze grafsteen genoemd.

Sussmann Lehmann was er in 1939 uiteindelijk in geslaagd om samen met zijn vrouw Amalia Marx en dochter Bertha naar Nederland te vluchten. Zij woonden in Roermond aan de Spoorlaan 5. Amalia Lehmann-Marx overleed daar op 7 april 1941. Bertha werd bij de eerste en Sussmann bij de derde deportatie naar Westerbork afgevoerd. Beiden kwamen om in Auschwitz.

Moritz Lehmann was koopman in textiel. Zijn gezin woonde aan de Kapellerlaan 60. Al in 1936 waren zij uit Duitsland gevlucht naar Roermond, waar Recha woonde. Tot het gezin van Moritz en Emma Lehmann-Wolf behoorden ook hun zoon Joseph, Moritz' moeder Frieda Lehmann-Reinheimer, en zijn broer Ludwig. Verder woonde bij hen een neef van Emma, Arnold Wolf.

Alle bewoners van het huis Kapellerlaan 60 hebben aan het begin van het najaar van 1942 besloten naar Zwitserland te vluchten.⁷⁸⁰ Ludwig werd al op 28 september 1942 door de politie als vermist opgegeven. Van Moritz en Emma, Frieda Lehmann, Joseph en Arnold werd in oktober 1942 gemeld dat zij spoorloos waren. In het *Algemeen Politieblad* van 22 oktober 1942 werd hun opsporing verzocht ‘omdat zij van woonplaats veranderd waren zonder de daartoe vereiste vergunning te hebben’.

Moritz moet al in Nederland gearresteerd zijn. Hij is via Westerbork in Sobibor terecht gekomen en daar op 26 maart 1943 vermoord. Frieda, Emma, Joseph en Arnold zijn gevangengezet in Drancy, nadat zij in of nabij Besançon, dus ter hoogte van de Zwitserse grens, waren gearresteerd. Alle vier zijn in

⁷⁸⁰ Volgens documentatie van ITS Arolsen waren haar volledige voornamen Fanny Frieda.

Auschwitz om het leven gebracht. De vlucht van Ludwig Lehmann eindigde in België. Vanuit Mechelen, de Dossinkazerne, werd hij naar Auschwitz gedeporteerd.⁷⁸¹

Albert Wolf werkte in de kledingindustrie. Al in het voorjaar van 1933 was hij met zijn in Roermond geboren vrouw Hermine Goudsmit gevlucht. Het gezin Wolf-Goudsmit, dat woonachtig was in de Godsweerderstraat 20, is in Sobibor vermoord.

Alle Duitse bloed- en aanverwanten van de familie Lehmann-Wolf die hun vaderland waren ontvlucht en zich in de woonplaats van Recha veilig hadden gewaand, zijn omgekomen. Voor de oorlog had zij al een broer verloren als slachtoffer van het nazi-euthanasieprogramma. Haar huwelijk met Sallie Goudsmit zou kinderloos blijven. Zijzelf zou in 1999, honderd jaar oud, sterven, nadat haar man Sallie al in 1966 overleden was.

II.4.12 Ontruiming, liquidatie, roof en fraude met onroerend goed

Ontruiming van verlaten woningen

Stelselmatig waren de Joden al in de voorafgaande jaren van vrijwel al hun bezit beroofd. Ook was al in april 1941 door de bezetter bevolen dat Joden hun radio's moesten inleveren. Dat leverde in Roermond de geringe vangst van 21 toestellen op die, zoals de politie ijverig noteerde, in goede staat verkeerden.⁷⁸² In juni 1942 werden 29 rijwielen, waarvan tien damesfietsen, zeventien herenfietsen en twee jongensfietsen door de Roermondse gemeentepolitie in beslaggenomen.⁷⁸³

Het was aan de Roermondse politie om na de deportatie huizen of vertrekken van Joden te verzegelen. Nog aanwezige aan bederf onderhevige waren moesten ingeleverd worden bij de Nederlandse Volksdienst, een instelling van naziregime. De commies L.H. Puts, werkzaam op het stadhuis, vertegenwoordigde deze dienst.⁷⁸⁴

Dankzij de vergaande bureaucratie van de bezetter is bekend dat de verbalisanten na de eerste deportatie in een van de verlaten woningen enkele kilo's aardappelen, een paar appels, drie flesjes limonade, twee flesjes tomatensap, drie potjes ingemaakte augurken en een blikken doos met erwten in beslag namen. Deze trofeeën waren bestemd voor de bezetter. Alles gebeurde

⁷⁸¹ De vluchtgegevens van de familie Lehmann-Wolf zijn ter beschikking gesteld door Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution. Hetgeen in mijn artikel 'De ondergang van joods Roermond' in *SvR* nr. 14 (2006) is vermeld over het lot van Joseph Lehmann, is onjuist gebleken.

⁷⁸² GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 440.

⁷⁸³ Ibidem, inv.nr. 483.

⁷⁸⁴ Puts is na de oorlog gedetineerd voor zijn hulp aan de vijand. GAR, *Politieke gevangenen in het District Midden-Limburg*.

onder toezicht van de *Sipo*. Meubels en andere bezittingen waren bestemd voor de “*Omnia*” *Treuhandgesellschaft*. De politie diende maatregelen te nemen om vorstschade te vermijden. NSB’ers maakten daarna de meeste kans op toewijzing van een leegstaande ‘Jodenwoning’. Wie kon aantonen dat hij of zijn zonen had die aan het Oostfront vochten, had daarbij een streepje voor.

Liquidatie en roof

Acties als het uit de weg ruimen van Joden en het verkwanselen van hun vermogen en hun bezittingen werden consequent aangeduid als ‘liquidatie’. De term liquidatie had de dubbele betekenis van het uit de weg ruimen van mensen en het te gelde maken van vermogens. Zo vindt men documentatie over de liquidaties van ‘W. Bloemendaal’, ‘H. Falkenstein en M. van der Sluis’, ‘E.J.I. Krämer’, ‘Gerson Levie’, ‘Armand Leviticus’, ‘H. Lewin’, ‘Chemische Fabriek Niwel van Erwin Strauss’, ‘Erich Marx’ en ‘Bernhard Wolf’. Het was niet alleen een verbeterd jacht op personen, maar ook op materiële zaken, tot op de geringste toe. Bij de deportatie van Erich Marx naar Kamp Westerbork had die het bijvoorbeeld bestaan om zijn schrijfmachine mee te nemen. Dat leidde tot veel gekrakeel. De *Lagerkommandant/SS Obersturmführer* in dat kamp heeft het toestel op moeten laten sporen. De schrijfmachine werd op 30 maart 1943 ‘eingevoerd’.⁷⁸⁵

Het relaas van de lotgevallen van Hermann en Mietje Falkenstein en hun onderneming Mifa Bazaar aan de Bergstraat 3 laat zien hoe zo’n persoonlijke en zakelijke liquidatie verliep. Hij was een in Gangelt, bij Sittard, geboren Duitse Jood, zij een Nederlands Joods meisje, Mietje van der Sluis. Door haar huwelijk had zij de Duitse nationaliteit gekregen. In 1938 waren zij in Herkenbosch komen wonen en daarna naar Roermond vertrokken. Zij hadden de Duitse nationaliteit behouden. Dankzij de *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz* van november 1941 waren zij staatloos geworden.

Hermann Falkenstein was handelaar in chemische artikelen. Hem was het werken onmogelijk gemaakt. Het echtpaar woonde in het door hen gehuurde bedrijfspand, waarin Mietje ook een winkel in cadeauartikelen exploiteerde. Officieel was het een kleinhandel in huishoudelijke artikelen, galanterieën en parfumerieën. Op 3 september 1941 was hun zoon Emil Hans in het Protestants Ziekenhuis in Roermond geboren. De keuze voor dit ziekenhuis is overigens opvallend. Want de ouders Falkenstein kozen niet voor het veel grotere en beter geoutilleerde katholieke ziekenhuis St.-Laurentius.

⁷⁸⁵ GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr.567; NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 094f, inv.nrs. 381, 1121, 2016, 2713, 3811, 4089, 4097, 4264 en 4913.

Zij drieën stonden op de deportatielijst van 25 augustus 1942. Toen de politie daags tevoren tot vijfmaal toe de aanzegging van de deportatie wilde doen, bleken zij al verdwenen te zijn. Hermann Falkenstein had een deel van zijn spullen laten ophalen en naar familie in Amsterdam gezonden. In Roermond hadden vrienden van de familie zich ontfermd over een deel van het overige huisraad en die in hun eigen huis opgeslagen.

Uiteindelijk ontstond er ruzie met de door de bezetter aangestelde liquidateur Nic. Kalf, *Sachbearbeiter* der “*Omnia*” *Treuhandgesellschaft* over de wijze waarop de verhuizing van winkelinventaris en inboedel had plaatsgevonden.⁷⁸⁶ De woning was door Duitse spoorwegbeambten onder toezicht van twee medewerkers van de *Judenauswanderungsstelle* in Amsterdam ontruimd. Boeken en papieren werden meegenomen naar Amsterdam. De woning was daarna aan de NSB-familie Johan Smeets ter beschikking gesteld. Die familie had twee zonen aan het Oostfront en kreeg de woning als beloning.

De opsporing van de familie Falkenstein werd door de Roermondse politie verzocht in het *Politieblad*. Het gezin werd op 27 of 28 augustus 1942 in Amsterdam gearresteerd. Op verzoek van de Roermondse politiecommissaris werden vader, moeder en zoon in Amsterdam vastgehouden. De commissaris vroeg daarop verlof om hen bij terugkeer in Roermond naar de *Sipo* in Maastricht te mogen brengen. Na bemiddeling door de Joodse Raad in Amsterdam werd toegestaan dat zij weer naar Roermond zouden gaan om zich bij de recherche te melden. Daar zijn ze nooit aangekomen. Hermann en Mietje brachten hun kind onder op een vertrouwd adres in Amsterdam en doken zelf ergens anders in die stad onder. Opnieuw werd hun opsporing door de Roermondse politie verzocht in het *Politieblad*.⁷⁸⁷ Uiteindelijk zijn vader en moeder gearresteerd, vermoedelijk na verraad. Dat heeft geleid tot hun dood op 16 juli 1943 in Sobibor. Hun zoon Emil Hans, wiens roepnaam tijdens de onderduik Eddy werd, heeft de oorlog overleefd. Nog lang na hun dood werd er gecorrespondeerd over de winkelinventaris en de voorraad. Uiteindelijk werd die verkocht aan de firma Jambroers in Roermond voor f 1.403.⁷⁸⁸

Van de roofmaatregelen van de bezetter zijn er hier enkele te noemen. Joodse ondernemingen kregen vanaf 12 maart 1941 een *Verwalter* of een *Treuhänder*. Ongeacht de Duitse benaming die zij hadden, waren het vaak half-criminele figuren die zich enkel tot doel stelden het aan hen toevertrouwde bedrijf op korte termijn leeg te plunderen. Zo werden de panden Neerstraat 4 en Brugstraat 2, bedrijfseigendom van de firma L. Goudsmit en Zonen (Elgozo),

⁷⁸⁶ NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 094f, inv.nr. 2016.

⁷⁸⁷ GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, inv.nr. 466.

⁷⁸⁸ € 8.670,22 in 2016 volgens de IISG waarde calculator.

samen met de ondernemingen zelf en de overige onroerende zaken van de beide firmanten Henri Willem en Sallie Goudsmit overgedragen aan een zekere Franz Müller uit Kerkrade. De groothandel Gego (Gebroeders Goudsmit) van hun neef Oscar kreeg *Treuhänder* Kremer als *Verwalter*. In de kledingwinkel Egger & Co van Albert Sternfeld en Rosalie Egger kwam de volstrekt incapabele kleermaker Josef Weber uit Sittard als *Treuhänder*. Diens echtgenote liet zich daar een topsalaris van f 1.000, - per maand uitbetalen en voerde het bedrijf daarmee naar de ondergang. Over de firma Hiegentlich & Co op de Markt mocht een zekere Peter Wilms als *Treuhänder* de baas spelen. De Dassenfabriek Corona van Alexander Goedhart kwam in handen van Hans Wüster. De onderneming S.A.S van Cees en Gedula Hiegentlich-Grunwald en het bedrijf van S. Wollheim werden uiteindelijk overgenomen door Nic. Kalf als *Beauftragter der “Omnia” Treuhandgesellschaft*.⁷⁸⁹ Geen van de genoemde profiteurs zou in Nederland vervolgd worden, omdat zij allen tegen het einde van de oorlog uit Roermond gevlucht waren.

Armand Leviticus had in 1941 de voorzorgsmaatregel genomen om zijn bedrijf (handel in darmen, specerijen, slagerijmachines en consumptieartikelen) te verkopen met verhuur van zijn bedrijfsgebouw met de inventaris aan een medewerker. Maar deze voorzorgsmaatregel noch zijn verhuizing in 1940 naar het nabij Roermond gelegen Heythuysen noch zijn overgang naar het katholieke geloof, mochten hem baten. Voor hem in persoon en voor zijn bedrijf wenste de bezetter liquidatie. Daarom kwam op enig moment als *Verwaltungstreuhänder* een zekere J.P.M. van Aalst uit Ulvenhout en werd het bedrijf geliquideerd.⁷⁹⁰ Armand Leviticus kwam op 28 februari 1945 om in het kamp Dora-Mittelbau (extern commando Nordhausen), waar hij was tewerkgesteld bij de massaproductie van de V2.⁷⁹¹ Hij was in het najaar van 1943 in St. Gilles in België gearresteerd. Vermoedelijk was hij daar bij het verzet betrokken, maar mogelijk was hij op de vlucht.⁷⁹² Daarna kwam hij terecht in het strafkamp Esterwegen in het noordwesten van Duitsland. Via de strafgevangenis Gross Strehlitz en het concentratiekamp Gross Rosen kwam hij uiteindelijk in Dora Mittelbau terecht.⁷⁹³ Hij overleed daar op 28 februari 1945.

⁷⁸⁹ GAR, nr. 1006, Nieuw Archief, inv.nr. 1259. Het bedrijf van Cees en Gedula Hiegentlich stond ten tijde van de overname door Kalf ten name van M. Cardozo. Gegevens over deze bedrijvenroof zijn ontleend aan GAR, nr. 2008, Archief van de Politieke Opsporingsdienst Afd. Roermond (1945-1958) inv.nrs. 14 (Goedhart) en 122 (Sternfeld en Hiegentlich).

⁷⁹⁰ NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, collectie 094f, inv.nr.1121.

⁷⁹¹ Voor het kamp Dora Mittelbau, zie Van Rens en Wilms, *Tussenstation Cosel. Joodse mannen uit West-Europa naar dwangarbeiderskampen in Silezië*, 303-304.

⁷⁹² Volgens Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 252, trachtte hij met vijf neergehaalde Britse ‘piloten’ via België, Frankrijk en Spanje Engeland te bereiken en werd hij in de omgeving van Parijs gearresteerd. Zijn Joodse identiteit kon hij verborgen houden.

⁷⁹³ De vluchtgegevens van Armand Leviticus zijn ter beschikking gesteld door Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution.

De bezetter misbruikte de naam van de al bestaande bank Lippmann, Rosenthal & Co voor de oprichting van een roofofbank om Joodse vermogens in beslag te nemen. Bij de verordening van 8 augustus 1941 werden Joden verplicht daar hun gehele vermogen te storten.⁷⁹⁴ Alleen bij die ‘bank’ konden zij geld krijgen. Later werden alle persoonlijke rekeningen van Joden opgeheven en werd de in Amsterdam zetelende Joodse Raad de instantie die uitbetalingen voor levensonderhoud aan de Joodse bevolking moest doen. Richard Bromberg sr. heeft beschreven hoe hij en zijn gezin in november 1942 bezoek kregen van vertegenwoordigers van deze ‘bank’ en van de Gestapo. Bij die gelegenheid werd hun gehele inboedel beschreven en werden tegelijkertijd hun waardevolle bezittingen afgenomen.⁷⁹⁵ Effectief verzet tegen al deze met dwang en soms met geweld gehandhaafde maatregelen was niet of nauwelijks mogelijk. Een matigende invloed had nog kunnen uitgaan van een krachtig plaatselijk Nederlands bestuur. Helaas heeft Roermond zo’n krachtig bestuur tijdens de oorlog niet gekend.

Fraude met onroerend goed

Ook het onroerend goed van Joden was niet veilig. Volgens het Nederlandse rechtssysteem is het bij overdrachten van onroerend goed via de kadastrale registratie altijd inzichtelijk wie de vorige eigenaren van een pand zijn geweest. Toch werden tijdens de bezetting veel huizen en bedrijfspanden zonder de medewerking van de Joodse eigenaren verkocht en overgedragen. Op enkele hier niet relevante uitzonderingen na, moest iedere overdracht bij notariële akte geschieden. Elke makelaar en notaris zag bij het verplichte aan een transactie voorafgaande kadastraal onderzoek wie de rechthebbende was. Dat betekent dat verkoop en overdracht uitsluitend mogelijk zijn door welbewust te frauderen.

Het hiernavolgend overzicht van dubieuze transacties is niet compleet.⁷⁹⁶ Er is nog meer Roermonds Joods onroerend goed in deze omvangrijke onroerend-goed-fraudekwestie verkwanseld – in samenwerking met enkele Zuid-Limburgse makelaars en notarissen – en aan de rechtmatige eigenaren ontfutseld. Een voorbeeld daarvan is het onroerend bezit van de firmanten Henri Willem en Sallie Goudsmit dat op deze wijze is verkocht en aan een derde geleverd. De Roermondse rabbijn L.F. Israëls werd beroofd van het aan hem toebehorend woonhuis Groenmarkt 37 in Zutphen.

⁷⁹⁴ Verordening Vo 148/1941.

⁷⁹⁵ Aantekeningen Richard Bromberg sr. met de titel ‘Data uit den tijd der bezetting’, in het bezit van de auteur.

⁷⁹⁶ De vermelding in dit overzicht van een perceel van het echtpaar Sternfeld in Merum berust vermoedelijk op een vergissing. Ook in Roermond hadden zij een pand gelegen aan de Marktstraat. Gegevens ontleend aan de website Pointer.kro-ncrvpointer.kro-ncrv.nl/artikelen/hier-staan-van-Joden-ontei-gende-panden-bij-jou-in-de-buurt.

Enkele dubieuze notariële transacties in Roermond:

Verkoop van joods onroerend goed in Roermond			
Eigena(a)r (en)	Adres	Koper	Notaris
J. Andriesse-Sanders	Godsweetersingel 13	F. Wevers	L. van Konijnenburg
O.O.J. Goudsmit en E.J. Stoppelman-Goudsmit	Godsweetersingel 48	P.H. Wulms	Ch.H.D.M.J. Russel
S. Hiegentlich	Graaf Gerardstraat 5	F. Wevers	L. van Konijnenburg
Richard Bromberg	Hendrik Luytenstraat, perceel	J. Middeldorp	Ch.H.D.M.J. Russel
S. Hiegentlich	In de Ramen	W.J.H. en J.M.H. Spee	L. van Konijnenburg
S. Hiegentlich	Kruisheerenstraat 24	W.J.H. en J.M.H. Spee	L. van Konijnenburg
S. Hiegentlich	Kruisheerenstraat 26	W.J.H. en J.M.H. Spee	L. van Konijnenburg
Alex en Rosalie Sternfeld-Egger	Luifelstraat 17	H. Wüster	Ch.H.D.M.J. Russel
Alex en Rosalie Sternfeld-Egger	Markt 9	H. Wüster	Ch.H.D.M.J. Russel
Alex en Rosalie Sternfeld-Egger	Marktstraat 1 Merum	H. Wüster	Ch.H.D.M.J. Russel
O.O.J. Goudsmit	Neerstraat 45	F. Kremer	L. van Konijnenburg
O.O.J. Goudsmit	Paredisstraat 2	F. Kremer	L. van Konijnenburg
Sylvain Goudsmit	Stationsplein 12	J. Gorissen	Ch.H.D.M.J. Russel
S. Hiegentlich	Steenweg 6a	E.A.J. Krieger	L. van Konijnenburg
C. Straus (familie Willem Louis Straus)	Voorstad perceel	G. Jansen	Ch.H.D.M.J. Russel
C. Straus (familie Willem Louis Straus)	Voorstad St. Jacob 36	G.H. Kuipers	Ch.H.D.M.J. Russel

Dit bedrag heeft zich natuurlijk niet alleen in Roermond of Zutphen voorgedaan. In heel Nederland zijn op grote schaal Joden op deze manier van hun bezit beroofd. Nog steeds is het pijnlijk dat na de bevrijding het notariaat zich volstrekt onvoldoende bewust is geweest van deze niet anders dan als misdadig te kenschetsen activiteiten van sommige notarissen. De eerder als lid van de Raad van Nationaal Front genoemde notaris Charles Russel uit Eijsden heeft een groot aantal van deze misdrijven gepleegd. Hij demonstreerde met deze beroepsactiviteiten waar de leuze van zijn partijleider Arnold Meijer – dat Joden slechts het gastrecht toekwam – in de dagelijkse praktijk op neerkwam. Russel werd de eerste gouwleider in Limburg van Nationaal Front.

De Maastrichtse notaris Louis van Konijnenburg is evenals zijn collega Russel uit Eijsden bij veel van deze frauduleuze activiteiten betrokken geweest. Die beperkten zich niet tot Joods bezit. Via een voor hem verleden notariële akte van 4 juli 1942 werd bijvoorbeeld het op de hoek van het Munsterplein gelegen pand van de Roermondse Groote Sociëteit overgedragen aan de NSB'er P.W. Hoks.⁷⁹⁷

De meeste notariële betrokkenen en makelaars zijn ongestraft gebleven na de oorlog. Hoewel geprobeerd is Russel te vervolgen, is het hem altijd gelukt aan straf- en tuchtmaatregelen te ontkomen. De enige straf die hij gekregen heeft, was dat hem op 1 juli 1959 ontslag werd verleend zonder de gebruikelijke vermelding 'eervol'.⁷⁹⁸

⁷⁹⁷ Van der Bruggen, 'Sociëteiten in oorlogstijd', 25.

⁷⁹⁸ Schütz, *Kille mist*, 326-328.

Deze roof beperkte zich niet tot de onroerende goederen zelf. Ook de hypothecaire vorderingen van Joden op derden werden door de bezetter geïncasseerd. De op die wijze onrechtmatig verkregen gelden (renten en aflossingen) werden gestort op de rekening van de naziroofbank Lippmann Rosenthal & Co in Amsterdam. Met de opbrengst van de illegale verkoop en incasso van de hypothecaire vorderingen financierde de bezetter een deel van de kosten van de Jodenvervolgung.

II.4.13 Vlucht en onderduik

Velen hebben geprobeerd om aan de deportatie te ontkomen door te vluchten en onder te duiken, de meesten zonder succes. Door verraad of in een enkel geval ook pech, maar ook ten gevolge van de agressieve jacht op Joden van de vaak door collaborateurs geholpen bezetter, is een deel van deze onderduikers en vluchtelingen toch in handen van de nazi's gevallen, steevast met een snelle dood tot gevolg.⁷⁹⁹ Van de 46 Joden die in het gemeentelijk politiearchief genoemd worden als 'voortvluchtig' in 1942 en 1943, zijn er minstens vijftien alsnog omgekomen.

Volgens een brief van Sallie Goudsmit van 14 augustus 1946 – hij schreef die als voorzitter van de Israëlitische gemeente aan de Roermondse stadsarchivaris – zouden acht leden van de gemeente geprobeerd hebben naar Zwitserland te vluchten. Hij doelde daarbij waarschijnlijk op de zes leden van de familie Lehmann-Wolf en Elsa Cardozo-Behretz en haar schoonzuster Rosel Behretz-Schöngross. Uiteindelijk zijn het alleen deze twee geweest die het gelukte de Zwitserse grens te passeren.⁸⁰⁰

Tot diegenen die naar Zwitserland probeerden te ontkomen, behoorde echter ook Jeanette Vogelsang, echtgenote van Hermann Passmann.⁸⁰¹ In 1934 besloot het echtpaar Passmann uit Duitsland te emigreren. In Roermond exploiteerden zij een winkel in elektrische apparatuur aan de Schoenmakersstraat 5. Hermann stierf eind januari 1935. Jeanette heeft de winkel verder geleid. Tijdens de oorlog vond zij een mensensmokkelaar die haar voor f 10.000,- naar Zwitserland zou brengen. Of zij opgelicht is door deze figuur dan wel tijdens haar vlucht ontdekt is, is niet bekend. Mogelijk behoorde zij tot de door Cammaert genoemde groep van ongeveer 180 Joden die tijdens

⁷⁹⁹ Daartoe behoorden – telkens vermeld met het adres van het huis dat zij ontvluchtten – Hermann en Mietje Falkenstein (Bergstraat 3), Rosa Goedhart-Hanau en haar dochter Joanna Ivonne (beiden Pierre Cuypersstraat), Joseph en Bertha Herz-Löb (St.-Christoffelstraat 30 bovenverdieping), Eliëzer Israëls (Nassastraat 30), Frieda Lehmann-Reinheimer, Ludwig Lehmann, Moritz en Emma Lehmann-Wolf en Arnold Wolf (Kapellerlaan 60), Maier Krämer (Godsweetersingel 16), Jeanette Passmann-Vogelsang (Schoenmakersstraat 5), Rosalie Sternfeld-Egger (Robert Regoutstraat 50) en Armand Noé Leviticus (vanaf zijn vluchtadres in Heythuysen).

⁸⁰⁰ Van der Bruggen, 'Max Behretz', 87-89.

⁸⁰¹ In het bevolkingsregister van Roermond werd zij ingeschreven met de voornaam Henriette.

hun vlucht in 1942-1943 door zogenaamde V-mannen via Maaseik naar Brussel werden gebracht en daar aan de *Sipo* werden uitgeleverd.⁸⁰²

Op 15 februari 1943 werd zij gevangengezet in de Dossinkazerne in Mechelen. Op 19 april daarna vond haar deportatie naar Auschwitz plaats. Daar aangekomen werd zij bij de poort geselecteerd door de *SS-Ahnenerbe*.⁸⁰³ Zij werd met 80 mannen en 28 vrouwen overgebracht naar het kamp Natzweiler in de Franse Elzas.⁸⁰⁴ Daar zijn uiteindelijk de 29 vrouwen, onder wie Jeanette, en van de mannen 57 slachtoffers aangekomen.

In het nabij het kamp gelegen Straatsburg was door de bezetter een zogenaamde *Reichsuniversität* opgericht, waar als uitvloeisel van de nazirassentheorie een *Anthropologische Schausammlung* zou moeten worden ingericht teneinde voor de toekomst de kenmerken van het ‘Joodse ras’ vast te leggen. De skeletcollectie van deze *Schausammlung* moest de inferioriteit van Joden als *Untermenschen* aantonen. De daarvoor bestemde Joden, onder wie Jeanette Passmann-Vogelsang, werden omstreeks 11 augustus 1943 vergast. De lijken werden daarna naar de afdeling ‘Anatomie’ van de universiteit gebracht. Daar werden zij geconserveerd. Dankzij de attentheid van een universiteitsmedewerker werden de op de armen van de doden getatoeëerde nummers genoteerd. Die lijst met nummers heeft uiteindelijk kunnen leiden tot de identificatie van de slachtoffers en tot een waardige herdenking.⁸⁰⁵

Een kort overzicht van het lot van andere onderduikers die alsnog in handen van de bezetter vielen:

- Rosa Goedhart en haar dochter Joanna Ivonne konden onderduiken bij Gerard Fleischeuer in Oirsbeek samen met acht andere Joden. Na ontdekking zijn allen, ook Fleischeuer, vermoord.⁸⁰⁶
- Joseph en Bertha Herz-Löb waren ondergedoken in Wessem en werden door een dorpeling daar verraden. Zij werden gearresteerd door Roselle en Holla. Dat heeft tot de dood van dit echtpaar geleid.
- Maier Krämer is alsnog in Auschwitz omgekomen.
- Rosalie Sternfeld is, nadat haar man Alex en haar zonen Albert en Leo al in Westerbork waren, in Heerlen ondergedoken. Over de wijze waarop zij verhoord is na haar arrestatie, heeft een van haar bekenden toen een gedichtje geschreven, dat, hoe onvolkomen ook, toch beklijft:

⁸⁰² Cammaert, *Het verborgen Front*, 441-442. V-mannen (of -vrouwen) waren personen die jacht maakten op onder anderen ondergedoken Joden.

⁸⁰³ *Ahnenerbe* te vertalen als ‘voorouderlijk erfgoed’.

⁸⁰⁴ Het kamp, beter bekend onder de naam Natzweiler-Struthof, was aangelegd op de noordhelling van een berg in een uiterst onherbergzame omgeving, dit met opzet, zodat er nauwelijks de zon scheen.

⁸⁰⁵ Het relaas over Jeanette Passmann-Vogelsang is gebaseerd op Lang, *Die Namen der Nummern*.

⁸⁰⁶ Wolters, ‘Gerard Fleischeuer overleed voor 60 jaar in Dachau’.

‘Een moede vrouw – het hoofd gebogen
 Knielt neder in heur cel-
 De vijand heeft geen mededogen,
 Dat bemerkt zij alras snel

Haar man en beide zonen moesten
 Onverwachts op bekend transport
 De Duitsers sloegen met hun knoesten
 “Gehe Hunden- und sofort”

Één kind weet zij- is in vrijheid
 Waar nú haar zoon mag zijn?
 God behoedt hem in de strijd
 Tegen dit vijandelijk zwijn

Ook haar bril is stuk geslagen
 ’T glas heeft nu haar oog verblind
 En die Moffen– toch maar vragen
 “Sagen sie- wo ist Ihr Kind?”

Snikkend is zij neergebogen
 “Ik weet niets van zijn eenzaam lot!”
 Met haar blind geslagen ogen
 Bidt zij nog voor hem tot God.’

Haar zoon Joseph kon zich aansluiten bij het verzet in Noord-Limburg en heeft na de oorlog nog als militair gediend.⁸⁰⁷

Van de Roermondse onderduikers die wel de vervolging overleefd hebben, is Helene Winter-Cahn de bekendste geworden. Zij ontkwam aan de deportatie op 11 november 1942 dankzij de hulp van chirurg Wil Landman in het Laurentiusziekenhuis.⁸⁰⁸ Hij hield haar daar in een ziekbed en gaf een verklaring af dat zij ernstig ziek was. Zij hielp in dat ziekenhuis op de kraamafdeling en werkte later, onder de naam zuster Helène Janssen, als verpleegster in het ziekenhuis van het naast de Duitse grens gelegen voormalig klooster Sankt Ludwig bij Vlodrop-Station. Haar identiteitsverwisseling was kennelijk zo perfect dat een daar aanwezige Duitse militair, onder de indruk van haar charmes, bij een tik op haar achterwerk haar verzekerde: ‘Lenchen, nach

⁸⁰⁷ Het gedicht is later aan haar zoon gegeven en via hem in het bezit van haar kleinzoon Patrick Sternfeld gekomen. Joseph Sternfeld was met zijn verzetsgroep betrokken bij de liquidatie van de onderduiker Sal Walvis, vermoedelijk een tragische vergissing. Zie daarvoor Van der Vorst, *Het kapitaal van Sal Walvis*, 206-261.

⁸⁰⁸ De Jong, ‘Ziekenhuis in Oorlogstijd’, 104.

dem Krieg heiraten wir.’ Haar man, Siegfried Winter, overleefde Auschwitz niet.⁸⁰⁹ Helene Cahn overleed, 101 jaar oud, in 2006 in Roermond.

In *Pinkas* wordt gesteld dat nabij Roermond, alleen al in het dorp Horn, maar liefst 2200 personen ondergedoken zaten, van wie 160 Joden.⁸¹⁰ Het getal van 2200 lijkt, gelet op de omvang van Horn, wat zwaar aangezet. Naar schatting bedroeg het eigen inwoneraantal van Horn in 1940 amper tweeduizend. In de landelijke omgeving van Roermond en Midden-Limburg, dat toen nog weinig goede verbindingen had, waren natuurlijk mogelijkheden te over om onder te duiken. Dit zal een verklaring zijn voor de betere overlevingskansen van Joden in Midden-Limburg dan in West-Nederland.

Over de consequenties van onderduik mag niet te licht gedacht worden. De gedwongen samenleving, veelal in ruimten die daar niet voor geschikt waren, de aanhoudende spanning en druk, financiële problemen en moeilijkheden bij het foerageren van voedsel hebben in een aantal gevallen tot grote problemen en ruzies geleid, soms zelfs met dodelijke afloop. Een ooggetuige, als advocaat tijdens de oorlog in Roermond werkzaam, betitelde een dergelijke ruzie waar hij beroepshalve bij betrokken raakte, als het ergste wat hij ooit had meegemaakt. Het geschil betrof de hoogte van een eventueel te betalen financiële vergoeding. En dan is er ook nog het gruwelijke verhaal van de vijfjarige Mayer (roepnaam Mattie) Tugendhaft die ondergedoken in een boerderij in de Roermondse Weerd stelselmatig ernstig mishandeld werd door de heer des huizes.⁸¹¹

Ondanks deze grote problemen is het bij een groot aantal onderduikadressen goed gegaan. Een inventarisatie is achteraf niet goed mogelijk en zou daarom onrecht doen aan degenen wier namen dan niet vermeld kunnen worden.⁸¹² Joden die op deze wijze overleefd hebben, zijn Karel en Lise Citroen samen met de moeder van Lise, Gertrude en haar zuster Thea Wyle, de zusters Cohen de Lara, Louis van Gelder en Ilse Rosenbund, de heer De Groot met zijn zoons en zijn zus Kitty, Leonard en Julia Israëls-Vomberg, Rosalie (Lieke) Hiegentlich en haar tante Gedula (Duty) Hiegentlich-Grunwald, Oscar Goudsmit en Grete Herz en hun kinderen Isidore, Edith, Gerda en Elise, Sallie en Recha Goudsmit-Lehmann, Jules Goudsmit, de zonen van Cees Hiegentlich, Sally en Bram, Henny de Leeuw-Taff met haar kinderen, Marietje de Man

⁸⁰⁹ Helene Winter-Cahn werd geboren in Waldniel. Daar is inmiddels een straat naar haar – uit die plaats geheel verdwenen – familie genoemd: de Cahnweg. De gegevens zijn ontleend aan een door mij in augustus 2005 afgenomen interview met Helene Winter-Cahn.

⁸¹⁰ Michman, *Pinkas*, 512.

⁸¹¹ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 216 en 246; www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309.

⁸¹² Enkele namen, zonder enige pretentie van volledigheid, van onderduikverleners in Roermond en omgeving: families Van Ass, Jetten, Koch-Schulte, Dahmen-Ottenheim, Melis, Teuwen-Boonen en Thomassen. In Haalen de familie Roumen. In Helden-Panningen de familie Janssen-Gommans. In Horn de familie Smeets-Groothusen. In Ophoven de familie Housmans. In Wessum de familie Rosendaal-Bombeek.

(dochter van de schrijver Herman de Man), het echtpaar Moscovitz, Rachel Nadler-Akker, Gustel Nussbaum, Michiel Schlejen en Thea Weyl.⁸¹³

Deze inventarisatie is ook daarom gecompliceerd, omdat onderduikers zelden één adres hebben gehad waar zij tijdens de gehele bezettingsperiode verblijven. Meestal moesten zij meermaals verhuizen. Ook kwam het voor dat onderduikverleners de namen van de bij hen ondergebrachte Joden niet kenden. Van Gedula Hiegentlich (later trouwde zij met de textielhandelaar J. Blumenzweig, die zijn naam wijzigde in Blum) is bekend dat zij het verblijf bij de familie Jetten in het gehucht De Weerd niet vol kon houden, toen zij het bericht kreeg dat haar man Cees uit Westerbork was gedeporteerd. Zij is daarna overgebracht naar Eindhoven, waar zij bij de familie Geraedts aan de Sint Gerarduslaan nog negen maanden lang op de bevrijding heeft moeten wachten.⁸¹⁴

Het relaas van Gustel Nussbaum, nicht van de bekende uit Osnabrück afkomstige kunstschilder Felix Nussbaum, is het meest spectaculair. Zij was op een gegeven moment, vermoedelijk in 1943-1944, terechtgekomen bij de katholieke familie Thomassen in Roermond. De algehele evacuatie van Roermond, aanvang februari 1945, noodzaakte haar en vier andere onderduikers hun toevlucht te zoeken in een put achter de woning van de familie Thomassen aan de Bergstraat. In de vrijwel geheel verlaten binnenstad hebben zij op deze manier nog drie weken moeten wachten op de bevrijding op 1 maart. Het was een periode die met veel granaatvuur en grote vernielingen gepaard ging en die op 28 februari eindigde met het opblazen van de kathedraal en van andere grote gebouwen in de stad. Daags daarna trokken de geallieerden de stad binnen.⁸¹⁵

II.4.14 In Roermond en omgeving zwervende Joodse vluchtelingen

Her en der zijn in de politiedossiers stukken te vinden over Joodse vluchtelingen die door het land waren gaan zwerven en in Roermond terechtkwamen. Zo werd op 8 mei 1941 in die stad Samuel Barend aangehouden vanwege diefstal van schijfjes vlees en koffie. Barend, amper 21 jaar oud en begin januari 1941 met Sara Italiaander getrouwd, was naar zijn zeggen vertegenwoordiger van beroep. Hij was op zondag 16 februari 1941 in Amsterdam door de *Grüne Polizei* in de Jodenbreestraat gearresteerd. Hij vermoedde toen dat dat gebeurd was naar aanleiding van de rellen ('Krawallen') die daar een week eerder waren geweest, en dat hij naar Duitsland gedeporteerd zou worden. Hij had zich daarom bij het transport naar het Jonas Daniel Meijerplein uit de voeten kunnen maken en zich

⁸¹³ Deze opsomming doet geen recht aan al degenen die op grotere afstand van Roermond hun heil in de onderduik moesten zoeken en evenmin aan de daarbij betrokken onderduikgevers.

⁸¹⁴ Brief d.d. 09.08.2018 van Joost Welten.

⁸¹⁵ Moses-Nussbaum, *Reise mit zwei Koffern*, 120-142.

in zijn woning verstopt. Nu zwierf hij door het land. Op last van de commissaris van politie werd Samuel Barend na het uitzitten van een korte gevangenisstraf op 11 juli daarna overgeleverd aan de *SD* in Maastricht. Hij werd op 30 april 1943 in Auschwitz vermoord.⁸¹⁶

In december 1941 werd de eveneens uit Amsterdam afkomstige 35-jarige Salomon Salzedo in Roermond aangehouden door de *Feldgendarmarie*. Op verzoek van de Roermondse politiecommissaris werd hij op 23 december ter beschikking van de *Sipo* gesteld.⁸¹⁷ Hij werd op 12 oktober 1942 in Mauthausen vermoord.

Op de Steenweg in het centrum van Roermond werd in de vroege ochtend van 27 september 1942 om kwart over vier de Jodin Margaretha Busnach-Trijtel aangehouden. Zij was bijna 38 oud, kwam ook uit Amsterdam en zei dat ze voor een paar dagen op reis was omdat ze het in haar woonplaats niet meer kon uithouden. Zij was in het gezelschap van Arnold Schorel, een in Schaarbeek in België wonende Nederlander. Op een andere locatie in Roermond werd op die dag Gerrit Busnach gearresteerd. Ook hij was uit Amsterdam afkomstig. Vermoedelijk was hij een zwager van Margaretha Trijtel. Margaretha en Gerrit werden aangehouden omdat zij het reisverbod voor Joden hadden overtreden. Zij werd op 13 november 1942 in Auschwitz vermoord en hij op 28 februari 1943.⁸¹⁸ Omdat Arnold Schorel illegaal de grens had overschreden, werd hij daarvoor bestraft.

Van Rens noemt in *Vervolgd in Limburg* nog Eliazer van Dam en Henriette Wallach-Bachmann die in Roermond gearresteerd zijn, Sientje Prijs-Blog die in Heythuysen vastgenomen werd en Elie en Mette Mesritz-Polak die in Ittervoort nabij de Belgische grens aangehouden zijn. Van deze vier Joden zijn de eerste drie omgekomen, Eliazer van Dam op een onbekende plaats in Midden-Europa, Henriette Wallach-Bachmann is vermoord in Theresienstadt, terwijl Elie Mesritz dat lot onderging in Auschwitz.⁸¹⁹ Vermoedelijk zijn er meer Joden afkomstig uit de rest van Nederland, die tijdens hun onderduik of op de vlucht in Midden-Limburg gearresteerd zijn zonder dat daar nog concrete gegevens over bestaan.

⁸¹⁶ GAR, nr. 2002, Archief van de Gemeentepolitie Roermond 1841-1945, nr. 439.

⁸¹⁷ Ibidem, inv.nr. 945.

⁸¹⁸ Ibidem, inv.nrs. 483 en 945.

⁸¹⁹ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 253.

II.4.15 Een Jodenjager en zijn slachtoffers

Zoals elders zijn ook in Roermond ‘Jodenjagers’ actief geweest. Een voorbeeld daarvan is Franciscus W. Pannemans, afkomstig uit het nabij Venlo gelegen Velden.⁸²⁰ Pannemans, van oorsprong banketbakker, was smokkelaar en zwarthandelaar. Hij had zich eerder bezig gehouden met een dubieuze poging Joden te helpen bij hun vlucht, waarbij hij de mensen, die hij moest helpen, beroofde en zich niet hield aan zijn verplichting hen te begeleiden. Omdat er in de woningen van de vluchtelingen na hun vertrek was ingebroken, werd er aangifte tegen Pannemans gedaan. Die leidde tot zijn arrestatie. Hij kwam echter vrij met de belofte de *SD* te zullen helpen.

Op zaterdag 3 april 1943 kwam er op het Roermondse politiebureau een bevel binnen van de *SD* om assistentie te verlenen op het NS-station. Diezelfde middag om 16.47 uur arresteerden twee *SD*’ers samen met de door hen ontboden leden van de gemeentepolitie zeven personen bij de aankomst van de trein uit Eindhoven. De *SD*’ers waren Pannemans en een zekere Van Hasselt, *Vormann* respectievelijk *Obersturmführer*. Hun slachtoffers waren uit Amsterdam afkomstige Joden, Isaac en Catharina van der Kar-Polk, Samuel en Bertha van Staveren-Wolf en hun zoon Richard, Flora van der Kar-Komkommer en de niet-jood Leendert Zuiver. Isaac van der Kar was diamantbewerker en had maar liefst 64 diamanten bij zich. Die werden door de *SD*’ers in beslag genomen. Het kleine zakje met diamanten dat Catharina van der Kar bij zich droeg, kon zij ongemerkt naast de trein bij de rails gooien. De politie heeft het daar nooit meer terug kunnen vinden. De vluchtelingen waren op weg naar Zwitserland. In het politiebureau hebben de gearresteerde Joden nog een ander zakje met diamanten kunnen verstoppen.

De zes Joden zijn na hun voorgeleiding overgebracht naar de Minderbroedersgevangenis in Maastricht. Via Westerbork zijn zij gedeporteerd naar Sobibor. Flora van der Kar stierf daar als eerste, al op 23 april 1943. Op 30 april 1943 zijn Isaac en Catharina van der Kar vergast. Samuel, Bertha en Richard van Staveren volgden in de dood op 7 mei. Binnen één maand na hun arrestatie waren zij allen vermoord. Zuiver, die naar zijn eigen zeggen hen bij de onderduik had geholpen en hen begeleidde op weg naar de Belgische grens, werd uiteindelijk vrijgelaten. Hij ontving op 29 april 1943 nog wel een laatste levensteken van zijn onderduikers, een briefkaart waarop zij schreven dat zij ‘strafgevangenen’ waren en op transport naar Auschwitz zouden gaan. Na de oorlog is het in de cel verstopte zakje met diamanten door Leendert Zuiver opgehaald. Merkwaardig genoeg heeft hij dat meegekregen.

⁸²⁰ GAR, nr. 2008, Archief Politieke Opsporingsdienst Afd. Roermond, inv.nr. 125. Zie voor Jodenjagers als Pannemans: Van Liempt en Kompagnie, *Jodenjacht* alsmede Van Liempt, *Kopgeld*.

Later, na de bevrijding, beweerde Pannemans bij een verhoor door de Politieke Opsporingsdienst dat hij de zes Joden en Zuiver voor het eerst op het station van Eindhoven gesignaleerd zou hebben. Hoewel daar niets over in de verslagen van de verhoren te vinden is, lijkt het waarschijnlijk dat Pannemans hen vooraf in Amsterdam wijs gemaakt had te zullen helpen bij hun vlucht. Toen enkele medewerkers van de Roermondse politie hem wezen op het laakbare van zijn handelen, was zijn antwoord dat hij toch iets moest doen om aan de kost te komen.⁸²¹ Ook Cammaert vermeldt deze tragedie. Hij noemt de activiteiten van Pannemans ‘misdadig’.⁸²²

Na de oorlog heeft Pannemans het bestaan om te beweren dat hij tijdens de oorlog Joden geholpen had en daarvoor zeventien maanden in Buchenwald had moeten doorbrengen. Ook zou hij na de oorlog ten onrechte drie jaar hebben vastgezeten.⁸²³

II.4.16 Slachtoffers elders in Midden-Limburg

Behalve in Roermond vielen er ook slachtoffers elders in Midden-Limburg. In hierna volgend overzicht 5 worden de achttien slachtoffers vermeld die in de rest van Midden-Limburg hebben gewoond of waren geboren.⁸²⁴ Daartoe behoren ook de beide zussen Stein, ingetreden in het karmelietessenklooster in Echt. De eerder genoemde Lucie Bromberg-Rosenthal is een van de laatsten geweest die in Westerbork contact heeft gehad met Edith en Rosa Stein. Beiden verbleven daar in de barak voor katholieke vrouwen.⁸²⁵

Bij een door mij in februari 2010 verzorgde lezing in Echt over het lot van de Joden in Midden-Limburg vertelde een ooggetuige hoe de twee Joodse zusjes Annemarie en Elfriede Goldschmidt, terwijl zij door hun woonplaats Koningsbosch (Echt) fietsten, op straat overvallen werden door Duitse politiemensen. Toen toegesnelde dorpsbewoners hen wilden ontzetten, kregen zij het dreigement te horen dat het hele dorp afgebrand zou worden als zij zich niet zouden terugtrekken.

Mr. ir. Hijman Smalhout was een bekend advocaat in Den Haag. Zijn plotselinge verhuizing samen met zijn vrouw Sara Blok in november 1940 naar Herkenbosch is niet goed verklaarbaar. Zij zijn op 25 augustus 1942, de dag van de eerste Limburgse deportatie, gevlucht. Beiden zijn in België gearresteerd en via de Dossinkazerne in Mechelen in Auschwitz terechtgekomen.⁸²⁶

⁸²¹ GAR, nr. 2008 Archief Politieke Opsporingsdienst, inv.nr. 125.

⁸²² Cammaert, *Het verborgen front*, 443.

⁸²³ Van der Vorst, ‘Fattie Pannemans en vluchtende Joden’ in *Een diepzwarte sluier*, 302-305.

⁸²⁴ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, noemt voor Weert nog een zeventiende slachtoffer Matje Glaser-Pront.

⁸²⁵ Van der Bruggen, ‘Roermond, Westerbork, Bergen-Belsen, Roermond, 54-55 en 61 en de daar genoemde literatuur.

⁸²⁶ Van der Bruggen, ‘Korte schets’, 274. Meihuizen, *Smalle marges*, 60-62.

In Weert verbleef John Ancona, een kantoorbediende afkomstig uit Groningen. Hij is na een vluchtpoging uit Westerbork op Dolle Dinsdag daags daarna op 6 september 1944 doodgeschoten.⁸²⁷

II.4.17 Verraad

Veel hulp aan onderduikers is gefrustreerd door verraad. Daaraan maakten ook Roermondse burgers zich schuldig. Zelfs als verraad slechts beperkt van omvang was, kon het pijnlijk zijn en ingrijpende consequenties hebben. Zo ontzag de burgemeester van Roermond – over wie zo dadelijk meer – zich niet om aangifte tegen zijn burgers te doen, ook een vorm van verraad. Maar de burgervader was bepaald niet de enige. Er waren meer gevallen van verraad in de stad waarvan er hier slechts twee worden genoemd.

Het eerste geval hier betreft de voorbereiding op de deportatie van het eerder genoemde echtpaar Gross-Sachs. Na de aankondiging dat er op 10 april 1943 een derde en algehele deportatie vanuit Limburg plaats zou vinden, was duidelijk dat ook zij niet langer in Roermond zouden kunnen blijven. Onderduiken was voor hen geen optie. Samen met zijn buurman Jan Drenth, diaken van de protestantse kerk, probeerde Wilhelm Gross nog zoveel mogelijk boeken en waardevolle zaken veilig te stellen, voordat zij zouden vertrekken. Maar een andere buurman, P.J. Kuipers, lag op de loer en verraadde hun actie in een brief van 1 april 1943 aan de *Ortskommandant*. Hij had daags daarvoor gezien dat zijn Joodse achterburen een groot pakket met waarschijnlijk zaken van waarde naar het huis van Drenth hadden gebracht. De achterdeur van Gross was open blijven staan. Kuipers had Drenth horen vragen: ‘Is het zwaar?’. ‘Dit alles gebeurde toch maar op het moment waarop de Kreisleiter van de N.S.B. vermoord was’, aldus een verontwaardigde Kuipers, ‘En dan gaan zulke mensen – [bedoeld is Drenth, HvdB] – ook nog eens Joden helpen.’⁸²⁸

Nu waren hulp aan Joden en het veiligstellen van Joodse bezittingen waren ten strengste verboden. Politierechercheur Willem Heiligers kreeg opdracht proces-verbaal over deze kwestie op te maken. Hij hoorde van de verrader Kuipers dat Drenth bevriend was met de familie Gross. Daarna verhoorde hij Drenth en Wilhelm Gross. Beiden gaven een exact gelijke verklaring. Zij hadden elkaar in het verleden via de kerk leren kennen en aan elkaar wetenschappelijke werken uitgeleend. Enkele dagen voor de deportatie naar Westerbork had Gross aan Drenth diens encyclopedie teruggegeven. Drenth

⁸²⁷ www.joodsmonument.nl.

⁸²⁸ Bedoeld zal zijn de liquidatie op 29 maart 1943 van de NSB-burgemeester van Baexem en Grathem, W.A. Hettterscheidt. Zie hiervoor: Heemels, ‘Betwist en vergeten’, 67-72. Jan Drenth was diaken van de hervormde gemeente waartoe ook het echtpaar Gross-Sachs behoorde.

had dus enkel zijn eigen boeken teruggekregen. In zijn huis waren ook bij nader onderzoek geen goederen van Gross te vinden.

Het lijkt erop dat politiecommissaris Odekerken hier een sturende hand in heeft gehad door rechercheur Heiligers, een actief verzetsman, erop af te sturen.⁸²⁹ Men kan ervan uitgaan dat Heiligers er alles aan gedaan heeft om de verklaringen van Drenth en Gross plausibel en gelijklozend te maken.

Acht dagen na de kwalijke melding van Kuipers zijn Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs via Vught op 9 april 1943 naar Westerbork afgevoerd, vervolgens op 18 januari 1944 naar Theresienstadt en ten slotte op 12 oktober van dat jaar naar Auschwitz gedeporteerd waar zij op 14 oktober 1944 zijn vermoord. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had Wilhelm Gross meegevochten aan Duitse zijde en zich verdienstelijk gemaakt. Hij was onderscheiden met het *Eiserne Kreuz* IIe Klasse en met het Ridderkruis van de Badense *Orden vom Zähringer Löwen*. Deze verdiensten voor Duitsland leverden het echtpaar op dat hun deportatie naar Theresienstadt plaatsvond in een speciale wagon voor *Frontkämpfer mit Verwundetenabzeichen*. Hun kinderen waren al voor de oorlog naar Engeland gevlucht. Zelf waren zij na de *Kristallnacht* naar Nederland gekomen in de vergeefse hoop de Verenigde Staten of een ander land buiten Europa te kunnen bereiken.⁸³⁰ Kuipers is na de oorlog gestraft en voor zijn collaboratie gedetineerd.⁸³¹

Een nog ernstiger geval van verraad vond plaats bij de Roermondse L.O. (Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers). In Roermond waren door de Heerlense L.O. contacten gelegd met de elektrotechnicus A.J. Dahmen en de gemeenteambtenaar Gerard (Sjra) van Appeven. Laatstgenoemde vervaardigde vervalste persoonsbewijzen. Rondom hen was een groot aantal medewerkers verzameld. Dahmen had regelmatig ondergedoken Joden in huis.⁸³² De groep werd echter geïnfiltreerd door zekere J. de Heus die na eerder verzetswerk en een daarop volgende arrestatie zijn diensten aan de *Sipo* had aangeboden.

Zijn verraad leidde tot een inval op 9 juni 1944 in het huis van Dahmen aan de Brugstraat in Roermond. Daarbij werd een aantal mensen gearresteerd, onder wie Dahmen en Van Appeven. Twee Joden werden er aangetroffen, Peter Weyl en zijn zus Thea Weyl. Dahmen, de ook bij de L.O. betrokken winkelier J.E. Janssen en de O.D.'er (Ordedienst) M.E.J.M. Stoffels werden korte tijd later in Vught gefusilleerd. Peter Weyl is omgekomen in Dachau. Van Appeven werd gevangen gezet en is pas op 26 april 1945 in Sachsenhausen-Rathenau door de

⁸²⁹ Cammaert, *Het verborgen Front*, 162, 299-300, 351, 614 en 617.

⁸³⁰ Van der Bruggen, 'Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs', 128-137.

⁸³¹ GAR, *Politieke gevangenen in het District Midden-Limburg*.

⁸³² Het echtpaar Dahmen-Ottenheim is door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

geallieerden bevrijd. Thea Weyl heeft de oorlog overleefd.⁸³³ In deze Roermondse verzetsgroep bestond overigens voorafgaand aan de arrestatie door de Duitsers ernstige onenigheid of het gepast was aan Joden vergoedingen te vragen voor de verleende hulp. In de eigen aantekeningen van Joseph Sternfeld, die zich, zoals hiervoor al is vermeld, bij het verzet had aangesloten, worden daarover boze en ernstig verwijtende opmerkingen gemaakt.⁸³⁴

II.4.18 De houding en rol van de lokale overheid

Deportatie, liquidatie en roof konden alleen plaatsvinden met medewerking van het stadsbestuur en de plaatselijke politie en marechaussee. Binnen het overheidsapparaat waren er ook mensen die zich hebben verzet en die sabotage hebben gepleegd, bijvoorbeeld door tijdig Joden en verzetslieden te waarschuwen en te helpen onderduiken. Enkele voorbeelden daarvan zijn de al genoemde politierechercheur W.B. Heiligers, diens collega's Th.J. Bots, G. Verlinden en G.H.J. Munten, maar ook politieadministrateur Hans van Mierlo, de hiervoor genoemde Van Appeven en adjunct-commies Wassenberg.⁸³⁵ De laatste werd door de gemeente Roermond op staande voet ontslagen, toen hij na de april-mei staking in 1943 weigerde een lijst samen te stellen van ambtenaren die gestaakt hadden.

Maar hoe zat het met de medewerking die de burgerlijke overheid verleende aan het uitvoeren van anti-Joodse maatregelen van de bezetter tegen Joodse medeburgers? Hoe functioneerde in dit opzicht de leiding van het gemeentelijk apparaat, met name burgemeester Reymer, politiecommissaris Odekerken, diens opvolger Roselle en een aantal van hun medewerkers?

Reymer: van coöperatie tot collaboratie

Met het oog op vragen rond de houding van kerkelijke en burgerlijke overheid jegens de Joden is het van belang iets langer stil te staan bij de rol van Paul Reymer in het Roermond van de oorlogsjaren.⁸³⁶ Niet alleen kan aan zijn functioneren worden geïllustreerd hoe de houding van de burgerlijke overheid jegens Joodse medeburgers kon worden bepaald door de politieke overtuiging van de hoofdverantwoordelijke van de gemeentelijke organisatie, maar ook is hij in die hoedanigheid interessant omdat die politieke stellingname hem bracht tot bepaalde opvattingen over de verhouding van kerk en staat. Zijn opvattingen op

⁸³³ Cammaert, *Het verborgen Front*, 420, 614 en 618-619.

⁸³⁴ In het bezit van auteur dezes.

⁸³⁵ Politie-inspecteur Th.J. Bots werd samen met zijn collega's Heiligers en Munten op 29 februari 1944 door de *Sipo* gevangengenomen. Bots overleed kort na zijn vrijlating op 5 mei 1944.

⁸³⁶ Voor een uitvoerige biografische schets van Paul J. Reymer (1882-1952), zie Beckers, 'Reijmers keus', waaraan hier het nodige is ontleend. Reymer was deels van Duitse afkomst. Zijn achternaam Reijmer heeft hij op enig moment gewijzigd in Reymer. Beckers heeft gekozen voor de oorspronkelijke achternaam. Waar Reymer in de Nederlandse geschiedschrijving bekend staat met zijn aangepaste achternaam, is daar hier ook voor gekozen.

dit punt hadden ook consequenties in de dagelijkse realiteit. Zelf diep geworteld in het katholicisme kwam Reymer met zijn ideeën over het gezag van kerk en staat lijnrecht tegenover bisschop Lemmens en de Limburgse geestelijkheid te staan.

Toen hij bij Koninklijk Besluit van 8 december 1934 als burgemeester van Roermond werd benoemd, had Reymer al een veelbelovende bestuurlijke en politieke carrière achter zich. Na zijn gymnasiale opleiding bij de jezuïeten en een voortijdig afgebroken seminarie-opleiding was hij rechten gaan studeren en zich al snel voor katholieke politiek gaan interesseren. De basis werd gelegd voor een latere actieve bestuurlijke loopbaan in tal van katholieke organisaties en in de katholieke politiek die getuigden van zijn ambities. Zo werd hij voor de RKSP lid van de Eerste en van de Tweede Kamer. Gedurende enkele jaren was hij burgemeester van Hilversum, de eerste katholieke burgervader aldaar. Daarop volgde een ministerschap van Waterstaat, in het derde kabinet van Ruijs de Beerenbrouck. Begin 1935 werd hij te Roermond warm als nieuwe burgervader onthaald, al was hij dan geen Limburger van origine. Zes jaar later – de oorlog was reeds begonnen – werd hij herbenoemd (bij besluit van 13 december 1940 van secretaris-generaal K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken). Een blijk van groot vertrouwen in de zittende burgemeester dat stellig te maken had met diens politieke en bestuurlijke opstelling.

Hoe vervulde Reymer zijn functie na 10 mei 1940? Dat hij van meet af aan pro-Duits was, was voor niemand een geheim. Over de mate waarin hij dat was – was hij bijvoorbeeld in het geheim lid van de NSB, zoals werd beweerd?⁸³⁷ –, daarover liepen de meningen enigszins uiteen. Maar aan zijn uitermate welwillende houding jegens de bezetter werd geen moment getwijfeld. En het bleef niet alleen bij welwillendheid. Van coöperatie tot collaboratie: dat was de keus die Reymer in de zomer van 1941 welbewust maakte. Een pijnlijke keus, zoals zijn biograaf Beckers stelt.

Al voor de oorlog had Paul Reymer meermalen blijk gegeven van zijn vriendschappelijke gevoelens voor het Duitse volk. Zo gaf hij nog vlak voor de Duitse inval gevolg aan de uitnodiging van de Deutsch-Niederländische Gesellschaft voor het al eerder gememoreerde bezoek, op 11 februari 1940, van Limburgse hoogwaardigheidsbekleders aan Viersen, Mönchengladbach en Rheydt. Dat Reymer en anderen deze uitnodiging accepteerden met kennis van de Kristallnacht en andere grove schendingen van de rechten van Joden in het buurland, zegt wellicht voldoende. Mocht zijn sympathie voor Duitsland in die

⁸³⁷ Er zijn geen concrete bewijzen gevonden dat Reymer lid is geweest van de NSB, zie Beckers, 'Reijmers keus', 42-45.

vooorlogse tijd vooral een culturele signatuur dragen – zoals hij zelf naderhand zei –, dat werd anders zodra de Duitse bezetting een feit was.

Tal van zaken getuigen van de verregaande meegaandheid van de Roermondse burgemeester ten aanzien van de bezetter die al direct na 10 mei 1940 zichtbaar was. Reeds in juni 1940 verleende Reymer zijn medewerking aan de invordering van alle motorrijtuigen in geheel Midden-Limburg. Hij onderhield nauwe contacten met Duitse nationaalsocialisten in verband met zijn plannen voor een gemeentelijke herindeling. Dat hij Duitsland een warm hart toedroeg bleek ook zijn lidmaatschap van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap, waarvan NSB'er Henri Diephuis voorzitter was, alsook uit het feit dat hij geabonneerd was op de *Deutsche Zeitung in die Niederlanden*.⁸³⁸

Was Reymer aan het begin van de oorlog lid geworden van de Nederlandsche Unie en als zodanig enthousiast verwelkomd door Jan de Quay, een van de leden van het driemanschap van de Unie, op 19 oktober 1940 was hij aanwezig bij de eerste openbare vergadering van Nationaal Front in Roermond. Zijn Unielidmaatschap beëindigde hij in maart 1941. Het heeft er alle schijn van dat zijn sympathie naar Nationaal Front uitging.⁸³⁹

Tijdens die vergadering hield Arnold Meijer een lange toespraak met veel anti-Joodse propaganda. De leden van Nationaal Front hadden de stellige indruk dat Reymer sympathiek stond tegenover hun partij.⁸⁴⁰ Op 22 oktober 1940 correspondeerde Reymer over die bewuste vergadering van Nationaal Front met de gouwleider van het Front, Charles Russel.⁸⁴¹ Enkele dagen eerder echter, op 22 september 1940, was Reymer aanwezig geweest bij de vergadering van de nog veel feller antisemitische NSNAP van Van Rappard.⁸⁴²

Reymer heeft de door de bezetter verstrekte instructies en bevelen zonder bezwaar uitgevoerd. De enige keer dat hij zich heeft willen inspannen voor Joodse burgers was in april 1943, zoals we eerder zagen.⁸⁴³ Zijn bedreigingen aan het adres van individuele burgers, de aangiften die hij tegen verschillende mensen in de stad heeft gedaan, zijn actieve optreden als directeur van de Winterhulp, de eigenmachtige ontslagaanzegging aan gemeentesecretaris H.L.M. Kramer en zijn aanwezigheid bij een demonstratie van de Hitlerjugend en de Nationale Jeugdstorm in juli 1942 deden zijn reputatie bepaald geen goed. Daarbij kwamen ook zijn drankzucht en gewoonte om schulden te maken.

⁸³⁸ Beckers, 'Reijmers keus', 34.

⁸³⁹ *De Nieuwe Koerier*, 21.10.1940.

⁸⁴⁰ Beckers, 'Reijmers keus', 43, gebaseerd op NA CABR, brief van Spoor aan Evers 21.10.1941).

⁸⁴¹ GAR, nr. 1006, Archief Gemeentesecretarie 1934-1959, inv.nr. 690.

⁸⁴² Beckers, 'Reijmers keus', 43.

⁸⁴³ Zie subhoofdstuk II.4.8, pagina 252.

Zeker verdient Reymers opstelling tegenover de lokale en provinciale katholieke clerus bijzondere aandacht omdat we in dat kader zijn denkbeelden vernemen over de relatie van kerk en staat. Al spoedig nadat hij zijn burgemeesterschap had aanvaard, kwamen namelijk kwesties rond de relatie tussen de katholieke kerk en de contemporaine politiek in beeld. In de latere jaren dertig vervulde hij een vooraanstaande rol in de Roermondse afdeling van de nieuwe opgerichte St.-Adelbertvereniging. In dit gezelschap rees al snel een prangende vraag: mochten ook leden en sympathisanten van rechts-nationalistische bewegingen als Nationaal Herstel en de NSB tot de nieuwe organisatie toetreden? Nu baarde de grote aanhang van de NSB op dat moment de katholieke kerk de nodige zorgen. Henri Poels – aan wie de bewuste vraag was voorgelegd – en andere katholieke geestelijken en bestuurders aarzelden niet om het nationaalsocialisme te betitelen als ‘het nieuwe heidendom’. De vraag van de Roermondse afdeling van St.-Adelbert werd door het bisdom dan ook met een krachtig ‘neen’ beantwoord.⁸⁴⁴

In augustus 1941 deed het bisdom Roermond een dringende oproep aan Limburgse burgemeesters om hun ambt neer te leggen. Het bisdom wenste aldus protest aan te tekenen tegen de sterk toenemende invloed van de bezetter die had opgedragen dat burgemeesters, als zij al niet NSB’er waren, zich als NSB’ers dienden te gedragen. Een aantal burgemeesters besloot aan de oproep van het bisdom gevolg te geven en trad af. Zo niet Reymer, die de bisschoppelijke oproep, gedaan vanuit zijn eigen stad, naast zich neerlegde. Hij liet zich zelfs benoemen tot burgemeester van de buurgemeente Maasniel, waar zijn ambtgenoot wel was afgetreden.

Reymer was een rancuneus mens. Limburgse collega’s die hun post hadden verlaten, vonden geen genade in zijn ogen. Toen hij vernam dat drie van hen door de Grondkamer voor Limburg waren benoemd tot taxateur van de kamer schreef hij op 10 juni 1942 een protestbrief aan commissaris d’Ansembourg: ‘Het is naar mijne mening minder juist en uit het oogpunt van de eventueele doorwerking minder gewenscht dat heeren die in moeilijke tijden hun post hebben verlaten (...), thans weder een bezoldigde functie bij een publiekrechtelijk lichaam uitoefenen.’ Aldus een wel zeer ontevreden Reymer.⁸⁴⁵

De opstelling van het bisdom Roermond was Reymer in het algemeen een doorn in het oog. Hij maakte er bovendien een machtsstrijd van: wie was de baas in Roermond, hij of de bisschop? Anders gezegd, was het gezag *in politicis* aan de staat of aan de kerk? Werd Reymer, met zijn grote staat van dienst in het

⁸⁴⁴ Beckers, ‘Reijmers keus’, 29-31. Alleen NSB-leden werden van St. Adelbert uitgesloten.

⁸⁴⁵ GAR, nr. 1006, Archief der Gemeentesecretarie, inv.nr. 690.

katholieke bestel, tot dan toe gerekend tot de katholieke voorhoede van het land, zijn relatie met de leiding van de katholieke kerk verslechterde snel. Met groot misnoegen zal hij ook ervan hebben kennisgenomen dat bisschop Lemmens katholieken verbood te collecteren voor de Winterhulp.⁸⁴⁶

Hoezeer hij afstand had genomen van het eigentijdse optreden van katholieke kerk in zijn stad en provincie werd helemaal duidelijk toen hij in 1942 een brochure uitgaf over de relatie van kerk en staat, toegesneden op Limburg, met de titel *Het eigen recht van het staatsgezag*, die al snel aan een tweede druk toe was. Daarin hield hij een krachtig pleidooi voor de scheiding van kerk en staat, in die zin dat hij alle gezag over maatschappelijke en politieke kwesties aan de staat toekende en het kerkelijk gezag terug verwees naar uitsluitend het religieuze domein. Zijn recente ervaringen met de kerkelijke bemoeienis van het bisdom Roermond met staatsaangelegenheden hadden hem weinig vrolijk gestemd en brachten hem ertoe om zich nu met kracht te keren tegen wat hij de clericalisering van het openbaar bestuur noemde. Zijn motief voor deze interpretatie van de strikte scheiding van kerk en staat zal duidelijk zijn. Voor ons is interessant dat hij in zijn brochure ook refereerde aan de strijd tussen ultramontanen en verlichten zoals die in het negentiende-eeuwse Roermond zo hevig gewoed had en dat hij in bisschop Lemmens een waardig navolger van bisschop Paredis meende te ontwaren.⁸⁴⁷

Het moment van de uitgave van deze publicatie was, op z'n zachtst gezegd, hoogst ongelukkig. Immers, de katholieke kerk in Limburg was, zeker naarmate de oorlog vorderde, steeds meer voor velen het morele ijkpunt geworden, ook inzake de houding tegenover de staat: lees de Duitse bezetter. Daar wrong vanzelfsprekend de schoen voor de burgervader. Hij hekelde het dat de kerk het nazidom gevaarlijker was gaan vinden dan het communisme, de grote vijand die in voorgaande jaren de kerkelijke gemoederen bezighield. Werd het communisme negatief geacht, een macht die alleen kon afbreken, 'Het nationaalsocialisme is positief en wordt daarom in zijn constructieven arbeid een groter gevaar voor de Kerk geacht dan het communisme'.

Dat zijn pleidooi, dat qua strekking nauwelijks verschilde van nationaalsocialistische ideeën over de scheiding van kerk en staat, de nodige reacties opriep, zeker in katholieke kring, hoeft nauwelijks betoog.⁸⁴⁸ Sommigen oordeelden dat indien Reymer er zulke opvattingen over de rol en positie van de kerk op na hield, hij maar beter kon opstappen, waartoe hij ook van harte werd aangespoord in de brochure *Het staatsrecht van het eigen gezag*.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ Beckers, 'Reijmers keus', 40.

⁸⁴⁷ Ibidem, 58-60.

⁸⁴⁸ Voor treffende citaten, zie Beckers, 'Reijmers keus', 58-59.

⁸⁴⁹ Ibidem, 59.

De leiding van de kerk begreep dat van deze burgemeester voor steun aan de katholieke kerk en de katholieke zuil weinig meer te verwachten viel. Al eerder had de bisschop van Roermond, als materiële uiting van het kerkelijk ongenoegen met Reymers opstelling, hem meegedeeld dat hij niet langer zijn geprivilegieerde plaats in de koorbanken van de kathedraal mocht innemen.⁸⁵⁰ Een veelzeggend teken van de wijze waarop kerkelijke en burgerlijke overheid in Roermond tegenover elkaar kwamen te staan, gevolg van hun uiteenlopende visie op het nationaalsocialisme die vanzelfsprekend van betekenis was voor de houding ten aanzien van Joodse burgers. Was het bijvoorbeeld niet op last van het bisdom dat in 1942 overal de bordjes 'Voor Joden verboden' van gebouwen werden verwijderd, een actie die Reymer pareerde met de opdracht die weer aan te brengen, plus een strafmaatregel voor de bibliotheek?⁸⁵¹

Na zijn ongelukkige optreden tijdens de april-mei staking in 1943, zijn verraad van de met hem bevriende rechter Van der Grinten, zijn aangiften tegen de verzetsman pater Louis Bleijs en kapelaan Sars werd het Reymer kennelijk te veel. Hij meldde zich ziek. Dat hij kort voordien door de ontdekking van zijn fraude met distributiebonnen in grote problemen met de bezetter was gekomen zal daarbij zeker ook een rol hebben gespeeld. Hij werd bovendien bedreigd door het verzet. Dat dit geen loze dreigementen waren, bleek toen de NSB-burgemeester W.A. Hetterscheidt van het nabij gelegen dorp Baexem op 29 maart 1943 door dat verzet werd geliquideerd.⁸⁵²

In juni 1943 verliet Reymer Roermond. Hij kreeg ontslag op eigen verzoek na overlegging van een medisch attest op 6 september 1943. Maanden na de bevrijding werd hij op 3 oktober 1945 in Haarlem aangehouden en daarna in Roermond in bewaring gesteld. Hem werd verraad en samenwerking met de bezetter ten laste gelegd. Op basis van een psychiatrisch rapport werd hij uiteindelijk buiten vervolging gesteld. Hij verbleef toen in het gesticht Voorburg te Vught. Zijn burgemeesterspensioen is hem ontnomen. Hij stierf op 26 februari

⁸⁵⁰ Ibidem, 53.

⁸⁵¹ Ibidem, 58. Het incident leidde tot een triomfantelijk bericht in de NSB-krant *Het Nationale Dagblad* van 05.08.1942: 'Het bestuur der R.K. Leeszaal en Bibliotheek te Roermond scheen het jammer te vinden, dat de Joden voortaan niet meer in de leeszaal mochten en dus van het hoge, geestelijke genot, dat de Roermondsche leeszaal bieden kan, verstoken moesten blijven. En eigenmachtig, zonder hiertoe bevoegd te zijn, werd van bestuurszijde het bord „Verboden voor Joden" verwijderd. Als tegenprestatie heeft de burgemeester van Roermond thans de subsidie aan deze Instelling, groot f 2612,- ingetrokken.'

⁸⁵² Beckers, 'Reijmers keus', 62-63. Beckers verwijst naar de publicatie in *Het Parool* van 5 april 1943 over het distributieschandaal en het erbij geplaatste hekeldicht 'Intrigantje, dilettantje, onverstandje, mal geval' naar Vondels 'Constantijntje, 't zalig kijntje'. Dit hekeldicht was gericht op de persoon van Reijmer.

1952 in Uden.⁸⁵³ Zoals gezegd heeft Reymer voor de Roermondse Joden, op het schrijven van een enkel briefje na, niets gedaan.⁸⁵⁴

In gemeenten met een principiële burgemeester was vaak de enige mogelijkheid om verzet te bieden het uitstellen van bezettersmaatregelen. Een voorbeeld daarvan is M.F.G.M. (Marcel) van Grunsven, burgemeester van Heerlen van 1926 tot 1964, die discriminerende maatregelen waar mogelijk met vertraging invoerde.⁸⁵⁵ In de laatste oorlogsjaren frustreerde Van Grunsven bijvoorbeeld de opdracht om Sinti aan te melden door in strijd met de waarheid te ontkennen dat deze in zijn gemeente woonden. Over het falend beleid van Reymer straks meer.

Per 5 april 1944, dus royaal negen maanden na Reymers vertrek, werd hij opgevolgd door de NSB'er J. Lensing. Na diens vlucht aanvang september 1944 kreeg Roermond enkele Duitsers als burgemeesters. Voor hen was hooguit de militaire oorlogvoering van belang. Na 19 november pretendeerde de Nationaal Fronter J. Perey als burgemeester te kunnen optreden. De meeste taken kwamen echter neer op de locoburgemeester, de NSB'er J. Weijnen, die tot kort voor de bevrijding op 1 maart 1945 aanwezig is gebleven.

Politiecommissaris Odekerken

Al enkele keren is hiervoor de naam gevallen van politiecommissaris Odekerken. Sinds begin jaren twintig was de uit Maastricht afkomstige Johannes L.A. Odekerken, commissaris van politie in Roermond. In de moeilijke jaren voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog was zijn positie cruciaal. Tijdens de jaren dertig toonde hij een aantal malen oog te hebben voor de verschrikkingen Joden in Duitsland aangedaan. Toen later het toelatingsbeleid ernstig verscherpt werd, rapporteerde hij, zoals hiervoor al gemeld, anders. Plotseling was hij van oordeel hij dat de leefomstandigheden van Joden in nazi-Duitsland er niet toe noopten Joden toe te laten.⁸⁵⁶ Toch bestaat de indruk dat Odekerken in penibele situaties tijdens de oorlog betrouwbare medewerkers uitkoos van wie hij wist dat zij niet met de vijand heulden, zoals blijkt uit de eerder beschreven poging tot verraad waarvan het echtpaar Gross-Sachs en hun vriend Drenth slachtoffer van hadden kunnen worden.

⁸⁵³ Voor het falend burgemeesterschap van Reymer, zie naast Beckers, 'Reijmers keus' ook het vernietigend oordeel over Reymer in: Zoetmulder, *Nederland in den oorlog* 1, 'Het verraad en de verraders' hoofdstuk 'Het nut van moffenvriendschap', 105-110. Beide auteurs wijzen op collaboratie, machtsmisbruik, alcoholisme, ongeremd schulden maken en fraude.

⁸⁵⁴ Voor de problematiek en dilemma's waarmee burgemeesters in het algemeen tijdens de Tweede Wereldoorlog werden geconfronteerd, zie Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006). Zie voorts Beckers, 'Reijmers keus', 34-35.

⁸⁵⁵ Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 175-190.

⁸⁵⁶ De voormalige gemeentearchivaris van Roermond G.W.G. van Bree kwalificeerde hem dan ook als een 'ambtelijke dienstklopper'.

Met zijn onbetrouwbare en ruzie makende burgemeester zal de politiecommissaris veel te stellen hebben gehad. Mogelijk heeft Reymer hem belet meer effectief op te treden. Reymer was uiterst moeizaam in de omgang en stookte onder en tegen zijn personeel. Als commissaris moet Odekerken tot in detail geweten hebben van het drankmisbruik van Reymer, van diens schulden en van zijn overige, weinig correcte, financiële optreden. Voor hem als commissaris van politie moet dat een hoogst ongemakkelijke situatie zijn geweest.

Tijdens de oorlog is Odekerken betrekkelijk lang aangebleven. Toen de bezetter in 1943 besloot de Nederlandse politieorganisatie te reorganiseren, zag hij de kans schoon om van zijn baan verlost te worden.⁸⁵⁷ Per 1 juni 1943 kreeg hij op eigen verzoek ontslag. Maar onder vrijwel alle documenten met betrekking tot de Jodenvervolging in zijn stad staat zijn naam als verantwoordelijke uitvoerder. Onder zijn verantwoordelijkheid vonden de drie deportaties plaats. Voor hem heeft mogelijk het dilemma van ‘het al of niet aanblijven in oorlogstijd’ gegolden. Nog afgezien van het feit dat nogal wat politiemedewerkers hun hart niet aan de goede kant hadden zitten, zal hij hebben moeten laveren tussen zijn al dan niet openlijk collaborerende burgemeester en de bezetter.⁸⁵⁸

Dat Odekerken ongeveer gelijktijdig met Reymer rond juni 1943 wenste te vertrekken, kan haast geen toeval zijn. Zocht laatstgenoemde een excuus voor het gevraagde ontslag in zijn gezondheid, eerstgenoemde vond dat in de reorganisatie van de politie tot nationale politie. De april-mei stakingen in heel Nederland waren bovendien een keerpunt in de houding van de bevolking tegenover de bezetter geworden. Zouden de uitvoering van de vele anti-Joodse maatregelen van de bezetter en de drie deportaties uit Limburg alsmede hun eigen bijdragen bij hen de schellen van de ogen hebben doen vallen en zouden beiden begrepen hebben dat zij in hun samenwerking met de vijand te ver waren gegaan? Van Odekerkens reactie op zijn eigen verleden is niets bekend. Het gebrek aan reflectie en zelfkritiek van Reymer op zijn eigen doen en laten zal in het volgende hoofdstuk nog besproken worden.

⁸⁵⁷ *Verordening Reorganisatie Politie* van 01.03.1943.

⁸⁵⁸ Bij de zuivering van de gemeentepolitie na de bevrijding in 1945 werden in eerste instantie negen personen geschorst, bijna een derde van het totaal. Zie hiervoor GAR, nr. 1006, Gemeentebestuur van Roermond (Nieuw Archief), inv.nr. 863.

De nieuwe politiecommandant Roselle

Het aftreden van Odekerken heeft tot een aanzienlijke verslechtering van de situatie voor onderduikers in Roermond en Midden-Limburg geleid. Hij werd opgevolgd door A. (Toon) Roselle, een fanatieke vervolger van Joden en andere onderduikers. Antonius Roselle, geboren op 25 januari 1896, was afkomstig uit Meerssen. Van origine marechaussee had hij in 1939 de rang van wachtmeester 1e klasse gekregen. Per 1 juli 1943 werd hij – op voordracht van Reymer – ‘Oppperluitenant van de Gemeentepolitie’ te Roermond. Aan het einde van de oorlog moet hij de rang van kapitein bereikt hebben. Roselle was lid van de NSB, van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap (evenals Reymer), van de organisatie Rechtsfront en van de Nederlandsche Volksdienst.

Onder zijn leiding volgde een felle jacht op Joden en op andere onderduikers. Hij werd daarbij bijgestaan door de caféhouder Gerrit Holla. Hun jachtexpedities gingen vaak gepaard met zwaar alcoholgebruik. Velen zijn het slachtoffer van dit duo geworden en uiteindelijk gedood of langdurig in een concentratiekamp terechtgekomen. De in Limburg beruchte SD’er *Kriminaloberassistent und Hauptscharführer* Richard H.G. Nitsch verklaarde bij zijn verhoren in 1946 dat zijn commandant Max Strobel over Roselle tijdens de oorlog gezegd zou hebben dat ‘Roselle zu selbstsicher und zu selbstständig vorgehe’.⁸⁵⁹

Dat Roselle zelfs in de ogen van Duitse onderdrukkers, die zelf geen middel schuwden om de illegaliteit te bestrijden, te zelfstandig optrad, is veelzeggend. Het blijkt in ieder geval ook uit zijn handelen

Tot de Joodse slachtoffers van deze politiecommissars behoorden de al genoemde echtelieden Joseph en Bertha Louise Herz-Löb, beiden overleden in Auschwitz, en Flora Baer-Salomon, die amper Bergen-Belsen overleefde. Ook het gezin Bromberg-Rosenthal, dat ook in datzelfde kamp terechtkwam en meer dood dan levend uiteindelijk in 1945 in Roermond terugkeerde, was door Roselle gearresteerd, op zijn eigen initiatief. De bezetter had hem daar geen opdracht toe verleend.⁸⁶⁰

Direct na de bevrijding werd Roselle in zijn functie geschorst en gevangengezet. Bij uitspraak van de Bijzondere Raad van Cassatie in Den Haag van 28 juni 1948 werd hij in hoogste instantie veroordeeld tot een gevangenisstraf van zestien jaar, terwijl hem ook het recht om ambten te bekleden voor de duur van zijn leven ontzegd werd. Hij werd veroordeeld vanwege zijn handlangerdiensten voor de SD, het verraden van personen aan de SD, het in september 1943 meewerken aan een actie van de SD om onderduikers

⁸⁵⁹ GAR, nr. 2008 Archief Politieke Opsporingsdienst, inv.nr 127, proces-verbaal verhoor R.H.G. Nitsch.

⁸⁶⁰ Zie subhoofdstuk II.4.10, pagina 257.

in handen te krijgen, waarbij meerdere arrestaties waren gevolgd, het doen van huiszoekingen in een groot aantal plaatsen en het arresteren van onderduikers, het uitleveren van Chr. Adriaans aan de *SD* en tenslotte ook voor de vierde arrestatie van Richard Bromberg in 1944.

De Bijzondere Raad was van oordeel dat Roselle als politieman de draagwijdte van zijn handelingen volkomen had beseft, dat hij zijn functie had misbruikt om de vijand op de meest laakbare wijze in zijn onderdrukking van het Nederlandse volk te helpen en dat daarbij nog het ergste was dat hij ook op eigen initiatief was opgetreden. De in eerste instantie opgelegde straf van twaalf jaren werd daarom door de Bijzondere Raad fors verhoogd tot zestien jaar.⁸⁶¹ Zijn kompaan Gerrit Holla, die hem stevast vergezelde bij razzia's en arrestaties, werd tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld.⁸⁶²

II.4.19 Met Roermond en Midden-Limburg verbonden slachtoffers

Van de Roermondse Joden zijn 85 personen door de nazivervolging omgekomen. Tot dat getal komt men, uitgaande van het aantal Joden dat in 1939/1940 inwoner was van Roermond dan wel later in de oorlog alsnog naar Roermond kwam voor een geregistreerd verblijf. Bij de aanvang van de oorlog, begin 1941, woonden er in Roermond 141 Joden, althans personen die naar de normen van de bezetter Joden waren (126 'voljoden', dertien 'halfjoden' en twee 'kwartjoden').⁸⁶³ De toename eind jaren dertig, begin veertig was veroorzaakt door vluchtelingen die in deze periode tijdelijk naar Roermond kwamen, inclusief de personen die werden aangeduid als Mischling (half- of kwartjood). Tijdens de oorlog stierven van deze groep acht Joden een natuurlijke dood in Roermond, terwijl het vijfjarige zoontje Eliëzer van de godsdienstleraar Israëls in het ziekenhuis in Weert overleed. Een twintigtal Joden is tijdens de oorlog naar elders, meestal Amsterdam, verhuisd. Soms gebeurde dat na een kort verblijf van hooguit enkele maanden, soms nadat de betrokkene vrijwel zijn/haar gehele leven al in Roermond had doorgebracht.

Ongeveer veertig Joden behoorden tot families die al meerdere generaties in Roermond hadden gewoond, zoals de families Be(h)retz, Bloemenda(a)l, Egger, Goedhart, Goudsmit, Hiegentlich, Lehmann, Leviticus, Sternfeld, Straus en Zondervan. Van de resterende groep was een tiental in ieder geval ook Nederlands van nationaliteit, maar niet in Roermond geboren. De meerderheid

⁸⁶¹ NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, inv.nr. 76527, uitspraak Bijzondere Raad van Cassatie 1211/47.

⁸⁶² Zie voor het optreden van Roselle en Holla: Maasen, 'Zwart Roermond', 30-40. Zie ook: Van Liempt en Kompagnie, *Jodenjacht* alsmede Van Liempt, *Kopgeld*.

⁸⁶³ 'Voljood' betekende dat men zelf drie of vier Joodse grootouders had. 'Halfjood' was men indien men twee (in plaats van vier) Joodse grootouders had. Wie halfjoods was maar met een voljood getrouwd was of tot het joodse kerkgenootschap behoorde, werd ook als voljood beschouwd. Een 'kwartjood' had slechts één voljoodse grootouder.

was geboren in Duitsland – enkelen in Polen – en had de nationaliteit van die landen of was staatloos (geworden). Zij waren veelal in de jaren dertig voor het eerst naar Nederland en Roermond gekomen. De Roermondse Joodse families waren hun oude contacten met familie en vrienden in Duitsland altijd blijven koesteren. Vaak hadden zoons en dochters hun huwelijkspartners in Duitsland gevonden. Veel aangetrouwde familie van Roermondse Joden heeft dan ook haar heil in die stad gezocht. Er waren dus vaak familiebanden tussen de Roermondse groep en de vluchtelingen. In beide groepen zijn veel slachtoffers gevallen. Die slachtoffers zijn hoofdzakelijk in Auschwitz en Sobibor terechtgekomen en daar vergast of op een andere wijze ter dood gebracht.

Bij de voormalige synagoge aan de Hamstraat is in 2007 een monument geplaatst waarop 133 met Roermond verbonden slachtoffers herdacht worden. Tot dat getal is men gekomen door ook de personen die een relevant deel hun leven in Roermond hebben doorgebracht, in deze lijst op te nemen. Op het monument staat bijvoorbeeld ook de ongelukkige Benedictus Zondervan, in Roermond geboren op 8 september 1887, vermeld. Hij was geestelijk invalide en werd verzorgd in de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch. Hier viel de Duitse bezetter op bevel van Adolf Eichmann aanvang 1943 binnen. Zonder rekening te houden met hun toestand, werd een groot deel van de elfhonderd patiënten met een vijftigtal personeelsleden letterlijk op vrachtwagens gesmeten en direct naar een trein gebracht. Die vervoerde hen rechtstreeks naar Auschwitz. Daar werden 869 zieken, onder wie Benedictus, op 25 januari 1943 terstond vergast en gecremeerd. Het meegevoerde personeel trof hetzelfde lot.

Het monument bevat ook namen van Joodse kinderen en jongeren uit Roermond: Rolf Helmut Baer (12 jaar), Louis Sallie Goudsmit (15 jaar), René Leo Goudsmit (13 jaar), Herbert Nathan (14 jaar), Charlotte Rechtschaffen (17 jaar), Eli Simon (1 jaar en 9 maanden), Fanny Felice Wolf (13 jaar), Herbert Wolf (16 jaar), Hilde Wolf (18 jaar), Ruth Wolf (14 jaar), Siegbert Wolf (23 jaar) en Mendel Wollheim (21 jaar).

Omdat de slachtoffers Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs protestants waren en lid van de hervormde gemeente in Roermond, staan zij niet op de slachtofferlijst van de Roermondse Israëlitische gemeente, maar zijn zij wel op het monument vermeld.⁸⁶⁴

⁸⁶⁴ Het is niet bekend op welk moment beiden protestant zijn geworden en of zij dit mogelijk in het zicht van de vervolging zijn geworden.

II.4.20 Conclusie

Als er ooit jaren in Roermond en Midden-Limburg waren waarin de wegen van de burgerlijke en kerkelijke overheid uiteengingen waar het de houding ten aanzien van de Joodse burgers betrof, dan was dat wel in de jaren van de Tweede Wereldoorlog. Staken belangrijke representanten van de burgerlijke overheid, met name burgemeester Reymers en politiecommissaris Roselle, hun Duitse sympathieën of nationaalsocialistische gevoelens niet onder stoelen of banken en leidden die hen tot collaboratie en, in Roselles geval, tot een persoonlijke Jodenjacht, de vertegenwoordigers van de kerkelijke overheid distantieerden zich al betrekkelijk vroeg openlijk van de Duitse bezetter en diens aanhang. Geïnspireerd door bisschop Lemmens en anderen zetten tal van geestelijken zich in voor hulp aan Joden.

Met andere woorden, het beeld dat uit de ontwikkelingen en gebeurtenissen van de oorlogsjaren in Roermond en Midden-Limburg oprijst, is dat kerk en staat hier ieder welbewust eigen wegen gingen. Het is een beeld dat duidelijk andere contouren vertoont dan dat van de latere negentiende en vroege twintigste eeuw toen kerk en staat zeer nauw met elkaar verweven waren, zij het dat de staat in die periode geen anti-Joodse houding aangenomen had. In hoeverre Roermond daarmee een eigen profiel laat zien, kan een beknopte vergelijking met een handvol andere steden duidelijk maken, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Ter afronding van dit hoofdstuk volgen enkele overzichten die betrekking hebben op Joodse oorlogsslachtoffers.

II.4.21 Roermondse slachtoffers: een zestal overzichten

Om inzichtelijk te maken wie van de Joodse gemeenschap in Roermond slachtoffer zijn geworden van het nationaalsocialistisch regime, en om hen door hun naam te noemen een gezicht te geven, volgt hier een zestal overzichten.⁸⁶⁵

1. Het eerste bevat de namen van alle zeventig slachtoffers die Roermond als laatste woonplaats hadden met de datum en plaats van hun (vaak vermoedelijk) overlijden. Telt men er ook de negen slachtoffers bij die kort vóór of tijdens de oorlog naar een andere gemeente zijn verhuisd, de vier in Roermond geboren personen die ondanks hun vertrek door de Israëlitische gemeente altijd als Roermonds slachtoffer zijn beschouwd, alsmede een in Roermond geboren tweetal dat ten onrechte daar nooit als slachtoffer is genoemd, dan zijn in totaal 85 Roermondse Joden omgekomen. Die eerste negen slachtoffers zijn Max Behretz, Cesar (Cees) Hiegentlich, Jacob Hiegentlich Franciska Levano-

⁸⁶⁵ De overzichten 1, 2, 3 en 6 zijn aanvankelijk in 2005 tot stand gebracht in intensieve samenwerking met Jan de Bock, medewerker van het gemeentearchief Roermond en gebruikt voor mijn publicatie 'De ondergang van joods Roermond 1940-1945' in SvR 14 (2006) 20-51. Inmiddels zijn deze overzichten aangevuld op basis van de meest recente gegevens.

Zondervan, Armand Noé Leviticus, Albert Sternfeld, Elfriede Rosetta Levano, Rosetta Levano en Rachel Leviticus-Compris. Omdat er door al dan niet tijdelijke aanwas en vertrek geen goed totaal aantal is te berekenen van de omvang van de complete groep Joden, is het moeilijk een exact percentage te noemen voor het aantal slachtoffers. Na aftrek van het aantal (9) natuurlijke sterfgevallen is het geschatte percentage 62 en het overlevingspercentage 38.⁸⁶⁶ Dat is meer dan het gemiddeld percentage overlevenden in geheel Nederland van 27%, maar minder dan datzelfde gemiddelde percentage in de provincie Limburg van 40%.

2. In overzicht 2 staan de 40 namen van degenen die in Roermond geboren waren, maar op enig moment elders zijn gaan wonen. In die tabel staan dus ook de vier slachtoffers die door de Israëlitische gemeente ondanks hun vertrek altijd als Roermondse slachtoffers zijn beschouwd.

3. Degenen die enkel tijdelijk in Roermond verbleven hebben, zijn vermeld in overzicht 3. Daarin staan ook Joden die, de een langer en de ander korter, in Roermond gewoond en gewerkt hebben, maar al vóór de oorlog uit Roermond vertrokken waren. De meest bekende van hen is de vader van Jacob, Sallie Hiegentlich.

4. Overzicht 4 vermeldt de namen van de Joodse slachtoffers uit de andere gemeenten van Midden-Limburg.

5. In overzicht 5 staan de namen van in Roermond en Midden-Limburg gearresteerde Joodse slachtoffers van elders.

6. Overzicht 6 bevat de namen van de negen Joden die tijdens de oorlog in Roermond een natuurlijke dood zijn gestorven, dit met de aantekening dat onbekend is of de bedreigende, buitengewone en extreme omstandigheden invloed hebben gehad op hun gezondheid of aan adequate medische verzorging in de weg hebben gestaan. De Joodse gemeente heeft bijvoorbeeld Eliëzer Israëls en Amalie Wollheim-Weinberg altijd slachtoffers van de naziterreur genoemd. Beiden zijn echter tijdens de bezetting een natuurlijke dood gestorven. Bij de dood van de vijfjarige Eliëzer – hij stierf, vijf jaar oud, in het ziekenhuis in Weert, in afzondering van zijn ouders die elders ondergedoken waren – zou men zich kunnen afvragen of die afzondering in de onderduik mede een oorzaak van zijn vroegtijdig overlijden is geweest.

In de overzichten staan, waar nodig, de ouders telkens boven hun kinderen genoemd. De rangschikking is verder op basis van de alfabetische volgorde van

⁸⁶⁶ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362, houdt een overlevingspercentage aan van 38%. In een eerder artikel van mijn hand ('De ondergang van joods Roermond') is ten onrechte een hoger percentage voor de overlevenden aangehouden.

de achternamen in de tweede kolommen. Vervolgens staan de namen volgens de anciënniteit van de slachtoffers vermeld in kolom 3.

1	Roermondse slachtoffers vanuit Roermond of vanaf hun onderduikadres gedeporteerd				
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	Leo	Baer	26 maart 1886	Auschwitz	26 oktober 1944
2	Rolf Helmut	Baer	16 september 1931	Auschwitz	26 oktober 1944
3	Senta	Baum-Lifjes	18 mei 1916	Auschwitz	31 augustus 1942
4	Maurits	Bierman	26 februari 1907	Midden-Europa	31 maart 1944
5	Manuel	Bloemendaal	8 oktober 1876	Sobibor	14 mei 1943
7	Rosina	Bloemendaal-Nathan	26 juni 1870	Sobibor	14 mei 1943
6	Walter	Bloemendaal	17 oktober 1904	onbekend	31 maart 1944
8	Agathe	Bock	14 februari 1920	Auschwitz	23 november 1942
9	Hermann	Falkenstein	19 maart 1907	Sobibor	16 juli 1943
10	Mietje	Falkenstein-van der Sluis	2 augustus 1913	Sobibor	16 juli 1943
11	Hendrica	Francken	26 april 1891	Sobibor	28 mei 1943
12	Jacques	Goedhart	14 augustus 1917	nabij Gräditz	31 augustus 1944
13	Max	Goedhart	7 februari 1920	nabij Gräditz	31 augustus 1944
14	Sijlvain	Goedhart	8 mei 1892	Auschwitz	15 december 1942
15	Rosa	Goedhart-Hanau	30 juni 1889	Auschwitz	28 januari 1944
16	Joanna Ivonne	Goedhart	22 januari 1925	Auschwitz	19 oktober 1944
17	Henri Willem	Goudsmit	31 augustus 1890	Sobibor	7 mei 1943
18	Louis Sallie	Goudsmit	15 december 1927	Sobibor	7 mei 1943
19	René Leo	Goudsmit	15 januari 1932	Sobibor	7 mei 1943
20	Elsa	Goudsmit-Hahn	9 mei 1894	Sobibor	7 mei 1943
21	Wilhelm	Gross	28 februari 1883	Auschwitz	14 oktober 1944
22	Anna Gertrud	Gross-Sachs	2 november 1895	Auschwitz	14 oktober 1944
23	Josephine (Fanny)	Haber-Lion	14 april 1860	Sobibor	14 mei 1943
24	Elka	Hahn	10 oktober 1886	Sobibor	14 mei 1943
25	Auguste	Hahn	9 maart 1888	Sobibor	28 mei 1943
26	Ida	Hahn	28 maart 1891	Sobibor	28 mei 1943
27	Joseph	Herz	26 februari 1879	Auschwitz	6 september 1944
28	Bertha Louise	Herz-Löb	8 juli 1878	Auschwitz	6 september 1944
29	Salomon Jacob	Hiegentlich	27 april 1896	Midden-Europa	30 april 1943
30	Maier	Krämer	12 februari 1878	Auschwitz	28 januari 1944
31	Erwin Jakob	Krämer	2 januari 1909	Midden-Europa	30 april 1943
32	Fanny Frieda	Lehmann-Reinheimer	9 december 1871	Auschwitz	23 juni 1943
33	Ludwig	Lehmann	27 mei 1901	Auschwitz	24 oktober 1942
34	Moritz	Lehmann	8 september 1898	Sobibor	26 maart 1943
35	Emma	Lehmann-Wolf	22 juni 1895	Auschwitz	23 juni 1943
36	Joseph	Lehmann	28 februari 1923	Auschwitz	23 juni 1943
37	Sussmann	Lehmann	18 juni 1859	Auschwitz	27 augustus 1943
38	Bertha	Lehmann	12 juli 1891	Auschwitz	17 september 1943
39	Flora	Maijer-Lewy	10 maart 1883	Sobibor	14 mei 1943
40	Ludwig	Marx	8 september 1873	Sobibor	23 juli 1943
41	Ella	Marx	25 juni 1903	Auschwitz	31 augustus 1942
42	Paul	Nathan	28 februari 1896	Auschwitz	17 september 1943
43	Herbert	Nathan	3 december 1929	Auschwitz	17 september 1943
44	Jeanette	Passmann-Vogelsang	28 januari 1878	Natzweiler-Struthof	13 augustus 1943
45	Charlotte	Rechtschaffen	15 april 1927	Bergen-Belsen	21 oktober 1944
46	Lilli Lucie	Simon-Moses	6 mei 1906	Sobibor	23 juli 1943
47	Eli	Simon	25 oktober 1941	Sobibor	23 juli 1943
48	Alex	Sternfeld	3 februari 1888	Sobibor	28 mei 1943
49	Rosalie	Sternfeld-Egger	31 maart 1893	Auschwitz	6 maart 1944
50	Leo	Sternfeld	1 april 1921	Extern commando Monowitz	1 maart 1944
51	Willem Louis	Straus	21 maart 1848	Sobibor	30 april 1943
52	Minna	Wehrmann-Zirker	13 juli 1865	Sobibor	14 mei 1943
53	Siegfried	Winter	7 mei 1896	Auschwitz	8 januari 1944
54	Albert	Wolf	12 maart 1898	Sobibor	9 april 1943
55	Hermina Johanna Elisa	Wolf-Goudsmit	3 januari 1898	Sobibor	9 april 1943
56	Herbert	Wolf	2 maart 1927	Sobibor	9 april 1943
57	Fanny Felice (Felicita)	Wolf	18 september 1930	Sobibor	9 april 1943
58	Arnold	Wolf	20 december 1920	Auschwitz	11 februari 1943
59	Bernhard	Wolf	1 september 1889	Auschwitz	5 september 1942
60	Ida	Wolf-Wehrmann	24 september 1893	Auschwitz	5 september 1942
61	Siegbert	Wolf	3 april 1921	Midden-Europa	31 maart 1944
62	Leopold	Wolf	23 december 1898	Wiesau	29 februari 1944
63	Paula	Wolf-Adler	26 juli 1891	Auschwitz	19 november 1942
64	Hilde	Wolf	10 september 1923	Auschwitz	31 augustus 1942
65	Ruth	Wolf	18 maart 1928	Auschwitz	19 november 1942
66	Hermann	Wolf	7 oktober 1878	Bergen-Belsen	6 januari 1945
67	Anna	Wolf-Eisig	3 april 1885	Bergen-Belsen	15 januari 1945
68	Mendel Jakob	Wollheim	11 juni 1923	Auschwitz	31 augustus 1944
69	Adolf	Zodick	25 september 1886	Auschwitz	31 augustus 1942
70	Frieda	Zodick-Hahn	17 september 1889	Auschwitz	31 augustus 1942

2	In Roermond geboren slachtoffers, elders woonachtig				
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	Max	Behretz	22 januari 1913	Berlijn	24 september 1942
2	Cesar Joseph	Egger	1 januari 1898	Sobibor	21 mei 1943
3	Joseph	Egger	4 februari 1905	Sobibor	2 juli 1943
4	Rosa Hermina	Egger	2 november 1893	Auschwitz	23 november 1942
5	Bernard	Goedhart	7 juli 1890	Auschwitz	31 januari 1944
6	Evaline	Goedhart	8 februari 1923	Auschwitz	31 januari 1944
7	Sara	Goldsmid-Goedhart	9 oktober 1884	Auschwitz	12 februari 1943
8	Abraham	Hamburger	11 augustus 1923	Sobibor	9 juli 1943
9	Magdalena	Hamburger	17 juni 1927	Auschwitz	12 februari 1943
10	Bertha Mathilda	Henriques de Souza-de Vries	15 april 1868	Auschwitz	28 september 1942
11	Cesar	Hiegentlich	13 september 1898	Auschwitz	2 september 1943
12	Jacob	Hiegentlich	30 april 1907	Amsterdam	18 mei 1940
13	Joseph	Hiegentlich	2 mei 1904	Auschwitz	26 juli 1943
14	Jeannetta	Homeman-Leviticus	26 april 1873	Auschwitz	31 augustus 1942
15	Michael Awrum	Korn	2 februari 1939	Auschwitz	10 september 1943
16	Jozef	Koster	29 mei 1887	onbekend	onbekend
17	Joseph	Leeuwen, van	26 juli 1860	Bergen-Belsen	13 november 1943
18	Franciska	Levano-Zondervan	16 augustus 1899	Auschwitz	27 augustus 1943
19	Rosetta	Levie, de	21 januari 1917	Auschwitz	22 oktober 1942
20	Johanna	Levie-Zondervan, de	31 mei 1892	Auschwitz	22 oktober 1942
21	Armand Noé	Leviticus	19 augustus 1903	Extern commando Nordhausen	28 februari 1945
22	Mauritz	Leviticus	8 april 1866	Westerbork	13 maart 1943
23	Johanna Helena Henrietta	Levy	7 november 1895	Auschwitz	28 januari 1944
24	George	Lion	18 augustus 1867	Auschwitz	19 februari 1943
25	Rosalia	Manheim-Vos	16 november 1888	Auschwitz	6 maart 1944
26	Joseph	Neumann	4 september 1880	Auschwitz	21 januari 1943
27	Joseph	Rhoer, van der	29 januari 1923	Sobibor	4 juni 1943
28	Margaretha Sophia	Schuitevoerder-de Vries	12 februari 1883	Auschwitz	5 februari 1943
29	Albert	Stemfeld	1 november 1916	Auschwitz	13 augustus 1942
30	Elisa Johanna	Stoppelman-Goudsmit	7 februari 1898	Sobibor	28 mei 1943
31	Elsa	Straus	5 februari 1890	Auschwitz	28 januari 1944
32	Rosa	Straus	23 februari 1883	Auschwitz	7 september 1942
33	Selma Sibilla	Straus	10 april 1892	Sobibor	28 mei 1943
34	Clara	Velleman	26 mei 1939	Sobibor	2 juli 1943
35	Marianna	Velleman	3 september 1936	Sobibor	2 juli 1943
36	George Zacharias	Vries, de	10 januari 1876	onbekend	19 april 1943
37	Benedictus	Zondervan	8 september 1887	Auschwitz	25 januari 1943
38	Bernhard	Zondervan	31 mei 1890	Auschwitz	1 oktober 1942
39	Samuel	Zondervan	19 juni 1897	onbekend	31 maart 1944

3	Niet in Roermond geboren slachtoffers die tijdelijk in Roermond gewoond hebben				
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	Helene	Berets-Willstaedt	1 oktober 1887	Auschwitz	11 december 1942
2	Andreas	Beretz	5 maart 1864	Sobibor	13 maart 1943
3	Aäron	Colthof	7 juli 1874	Sobibor	14 mei 1943
4	Benjamin Izaak	Colthof	7 juli 1902	Sobibor	5 maart 1943
5	Israël	Colthof	13 augustus 1906	Sobibor	11 juni 1943
6	Carolina	Egger-Foijer	22 januari 1860	Sobibor	30 april 1943
7	Selma	Egger-Keijzer	9 oktober 1873	Sobibor	9 juli 1943
8	Seline Frederika	Goedhart-Cohen	12 december 1891	Sobibor	31 januari 1944
9	Gerrit	Hamburger	24 juli 1899	Auschwitz	12 februari 1943
10	Martha	Hellmann	16 augustus 1896	Sobibor	20 maart 1943
11	Mozes	Hes, de	3 september 1864	Auschwitz	5 oktober 1942
12	Sallie	Hiegentlich	2 april 1863	Auschwitz	12 februari 1943
13	Johanna	Israëls-Frank	3 augustus 1870	Auschwitz	15 oktober 1942
14	Betjen	Jacob-Goedhart	11 maart 1884	Sobibor	13 maart 1943
15	Rolf Gordon	Keller	11 december 1910	Auschwitz	30 september 1942
16	Leo	Korn	20 mei 1912	Auschwitz	31 maart 1944
17	Emma	Korn-Leeraar	27 juni 1904	Auschwitz	10 september 1943
18	Marcel	Levano	14 februari 1900	Auschwitz	23 februari 1943
19	Elfride Rosetta	Levano	18 februari 1926	Auschwitz	7 september 1942
20	Rosetta	Levano	15 november 1929	Auschwitz	22 oktober 1942
21	Barend Henry	Levie	19 mei 1939	Auschwitz	8 oktober 1942
22	Gerson	Levie	14 mei 1904	onbekend	31 augustus 1943
23	Leentje	Levie	12 juni 1931	Auschwitz	8 oktober 1942
24	Rachel	Levie-Haring	25 september 1909	Auschwitz	8 oktober 1942
25	Israel	Levie, de	3 augustus 1886	Monowitz	22 oktober 1942
26	Bertha	Leviticus-Vijth	11 september 1873	Sobibor	7 mei 1943
27	Herman	Leviticus	20 september 1873	Auschwitz	11 december 1942
28	Rachel	Leviticus-Compris	2 april 1865	Auschwitz	31 augustus 1942
29	Eva	Neuman-Weiss	5 januari 1887	Auschwitz	21 januari 1943
30	Max	Rhoer, van der	2 maart 1898	Sobibor	9 juli 1943
31	Mina	Rhoer-Bouman, van der	14 september 1892	Sobibor	9 juli 1943
32	Hartog Mozes	Trompetter	4 februari 1868	Sobibor	16 april 1943
33	Sientje	Trompetter-de Jong	4 mei 1869	Vught	12 maart 1942
34	Mozes	Trompetter	15 september 1897	Auschwitz	31 januari 1943
35	Esther	Velleman	11 mei 1935	Sobibor	2 juli 1943
36	Maurits	Velleman	19 februari 1907	Sobibor	2 juli 1943
37	Rebecca	Velleman-Cardozo	1 juni 1909	Sobibor	2 juli 1943

4	Slachtoffers geboren of wonende in Midden-Limburg, anders dan Roermond					
	voorna(a)m(en)	achternaam	woonplaats	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum
1	John	Ancona	Weert	8 december 1919	Westerbork	6 september 1944
2	Annemarie Luise	Goldschmidt	Echt	31 januari 1922	Auschwitz	30 september 1942
3	Elfriede Karoline Ida	Goldschmidt	Echt	4 augustus 1923	Auschwitz	30 september 1942
4	Samuel	Levin	Beesel	1 juli 1894	Auschwitz	1 oktober 1944
5	Fritz	Mimetz	Susteren	22 september 1906	Sobibor	16 juli 1943
6	Jenny	Mimetz-Elkan	Susteren	26 oktober 1912	Sobibor	16 juli 1943
7	Carolina Esthella	Reindorp-Bamberg	Maasbracht	18 november 1891	Auschwitz	24 september 1942
8	Hijman	Smalhout	Herkenbosch	20 juli 1890	Auschwitz	18 september 1942
9	Sara	Smalhout-Blok	Herkenbosch	16 juli 1890	Auschwitz	18 september 1942
10	Edith Teresia Hedwig	Stein	Echt	12 oktober 1891	Auschwitz	9 augustus 1942
11	Rosa Maria Agnes Adelheid	Stein	Echt	13 februari 1883	Auschwitz	9 augustus 1942
12	Berthe	Vleeschhouwer-Cronenberg	Echt	15 februari 1869	Sobibor	28 mei 1943
13	Max	Voss	Susteren	19 juli 1903	Midden-Europa	4 februari 1945
14	Bemd	Voss	Susteren	3 april 1940	Auschwitz	3 september 1942
15	Meta	Voss-Rosendahl	Susteren	14 juli 1909	Auschwitz	3 september 1942

5	In Roermond en Midden-Limburg gearresteerde slachtoffers van elders*					
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	gearresteerd in	overleden te	overlijdensdatum
1	Friedrich	Adler	30 april 1910	Heythuysen	Dachau	15 december 1944
2	Elisabeth	Adler-den Hartog	19 mei 1907	Heythuysen	Midden-Europa	onbekend
3	Samuel	Barend	28 februari 1920	Roermond	Auschwitz	30 april 1943
4	Gerrit	Busnach	22 juni 1915	Roermond	Auschwitz	28 februari 1943
5	Margaretha	Busnach-Trijtel	5 oktober 1904	Roermond	Auschwitz	13 november 1942
6	Eliazer	Dam, van	5 juli 1902	Roermond	Midden-Europa	15 maart 1945
7	Isaac	Kar, van der	14 maart 1905	Roermond	Sobibor	30 april 1943
8	Flora	Kar-Komkommer, van der	10 april 1885	Roermond	Sobibor	23 april 1943
9	Catharina	Kar-Polk, van der	2 juni 1904	Roermond	Sobibor	30 april 1943
10	Eli	Mesritz	30 december 1909	Ittervoort	Midden-Europa	25 december 1943
11	Sientje	Prijs-Blog	8 juli 1902	Heythuysen	Auschwitz	22 mei 1944
12	Salomon	Salzedo	13 juli 1906	Roermond	Mauthausen	12 oktober 1942
13	Samuel	Staveren, van	5 juli 1903	Roermond	Sobibor	7 mei 1943
14	Richard Zacharias	Staveren, van	1 juli 1933	Roermond	Sobibor	7 mei 1943
15	Bertha	Staveren-Wolf, van	19 oktober 1904	Roermond	Sobibor	7 mei 1943
16	Sientje	Vecht-Cohen	2 mei 1896	Heythuysen	Auschwitz	22 mei 1944
17	Henriette	Wallach-Bachmann	16 januari 1865	Roermond	Theresienstadt	11 april 1944
18	Franz Peter	Weyl	29 oktober 1917	Roermond	Dachau	18 maart 1945
	* Van naar schatting zestig in Limburg gearresteerde Joden zijn de juiste plaatsen van aanhouding en arrestatie niet bekend					

6	Roermondse Joden die tijdens WO II een natuurlijke dood zijn gestorven					
	voorna(a)m(en)	achternaam	geboortedatum	overleden te	overlijdensdatum	
1	Josina	Andriesse-Sanders	4 januari 1862	Roermond	14 maart 1942	
2	Ruben Sally Hendrik	Baer	6 april 1943	Roermond	10 april 1943	
3	Eliëzer Samuel	Israëls	30 november 1938	Weert	5 december 1943	
4	Amalia	Lehmann-Marx	29 april 1864	Roermond	7 april 1941	
5	Hannchen	Marx-Rothschild	12 juni 1880	Roermond	29 mei 1941	
6	Rosa	Nathan-Ullmann	28 mei 1863	Roermond	7 maart 1942	
7	Ferdinand	Wolf	21 juli 1859	Roermond	8 augustus 1941	
8	Amalie	Wollheim-Weinberg	14 april 1892	Roermond	5 januari 1943	
9	Rosetta	Zondervan-Groonheim	14 november 1856	Roermond	23 maart 1942	

Mogelijke andere slachtoffers⁸⁶⁷:

- Kurt Baum, geboren te Süchteln op 16 december 1903 en vermoord in Auschwitz op 10 augustus 1942, vluchtte op 7 oktober 1940 naar Frankrijk, waar hij terecht kwam in Camp de Gurs. In Roermond woonde hij nooit. Hij was gehuwd met Senta Lifjes.
- Dick Bosnak, geboren te Amsterdam op 14 april 1921, werd vermoord in Mauthausen op 12 oktober 1942. Zijn band met Roermond is niet vast te stellen.⁸⁶⁸
- Shulem Steinberg, geboren te Marmarosske (Polen) op 30 mei 1905, heeft nooit in Roermond gewoond. Hij werd op 28 februari 1943 in Auschwitz vermoord. Na de oorlog is zijn weduwe hertrouwd met de Roermondenaar Simon Juda Wollheim.⁸⁶⁹

⁸⁶⁷ Onder andere in Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, worden deze namen genoemd van mogelijke slachtoffers in Midden-Limburg.

⁸⁶⁸ Dominicus, *Mauthausen, Een Gedenkboek*, 33-34, vermeldt niets over een verblijf van Bosnak in Roermond.

⁸⁶⁹ Zie voor de families Steinberg en Wollheim en hun (stief)dochter Milly stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbij_e_joodse_dordrecht_milly_horowitz.html.